Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың шиитпеледелитиктиг солуу

Солун 1925 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 185 (15159) ◆ 1993 чылдың октябрь 1, пятница

Солунга ат салган шагы 20.45. Садар өртээ 20 рубль.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ЧАЗААНДА

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). «Хамаатыларның эвээш хандырылгалыг бөлүктери хлеб садып алырынга пособениң хемчээлдериниң болгаш ону тыпсыр чурумунуң дугайында» Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң Чазааның 1993 чылдың сентябрь 27-де № 982 доктаалы-биле ол пособие дузаламчызының дараазында хемчээлдерин доктааткан:

1993 чылдың августа хлеб садып алырынга үндүрген чарыгдалдарга хамаарыштыр күрүнеден 235 рубльдан бээр;

1993 чылдың сентябрында — 470 рубль;

1993 чылдың IV кварталының ай санында—1400 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының чээрби үшкү сессиязы

АМЫДЫРАЛЧЫ УЖУР-ДУЗАЛЫГ ХООЙЛУЛАР

Сентябрь 29-та сессия кежээки дөрткү хуралынга Тыва Республиканың хоойлулар төлевилелдерин чугаалажырын уламчылаан.

Тыва Республиканың «Чер иштиниң байлактарының дугайында» Хоойлу төлевилелиниң талазы-биле эдилге комиссиязының мурнундан депутат **Б. К. Шомбуй** сөс алгаш, кандыг эдилгелерни, немелдени түүлдер аайы-биле киргенин чугаалаан. Депутаттар оларны сайгарып чугаалашкан соонда, бо Хоойлуну күштүг кылыр бадылаан болгаш Тыва Республиканың Дээди Совединин ук Хоойлуну парлалгага үндүрген соонда күштүг болурунуң дугайында доктаалды хүлээп алган.

Тыва Республиканың «Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында» Хоойлу төлевилелинге эдилге комиссиязы кандыг немелделерни киргенин, казылдаларны кылганын депутат **А. И. Ванжа** депутаттарга чугаалап берген. Депутаттар ону чугаалажып көргеш, Хоойлуну күштүг кылдыр хүлээп алыр чаңгыс аай түңнелге келгеннер. Ынчангаш Дээди Советтиң Хоойлуну күштүг болганының талазы-биле доктаалын сессия бадылаан.

Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажырынче сессия шилчээн. Бо талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың экономика министриниң бирги ораалакчызы **А. Д. Бегзи** кылган. Хоойлу төлевилелин чогаадып, ажылдап кылырынга республиканың Экономика, Юстиция министерстволары болгаш бо айтырыгга хамаарылгалыг өске-даа коллективтер идепкейлиг киришкенин ол демдеглээн. Тыва Республиканың Чазак хуралынга Хоойлу төлевилелин чугаалажып көргеш.

«Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында» Хоойлуну хүлээп алырының эргежок чугула болу бергенинге тодаргай тайылбырны илеткелчи берген. Сөөлгү үеде Тыва Республика болгаш ооң бүдүрүлгелери, организациялары даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзааларны элээн калбарткан. Ону моон соңгаар шын калбартыр, хөгжүдүрү болгаш чорудары-биле хоойлуну ажылдап кылгаш, хүлээп алыры, ол өзугаар даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы кылыры чугула болу бергенин айыткан. Аңаа кандыг даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга хамааржырын, үүнү кызза чогумчалыг болурун чугаалаан. Хоойлу төлевилели 4 эгеден, 16 үүлден тургустунган, ооң кыска тайылбырын депутаттарга берген.

Сентябрь 27-де Тыва Республиканың Дээди Совединиң комиттеттериниң каттышкан хуралынга «Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында» Хоойлу төлевилелин бүгү талазлыг сайгарып чугаалашкан. Орта кандыг немелделерни, казылдаларны киирерин саналдаан. Ол өзугаар төлевилелди ажылдап кылгаш, сессияга киирип келгенин дыңнаткан. Мындыг хоойлуну хүлээп алыры даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы калбартырынга, хөгжүдеринге улуг ужурдузалыын илеткелчи айыткан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Эрге-хоойлу комитединиң даргазы депутат **Н. А. Ондар** эдиринчи илеткелди кылган. Мындыг хоойлу бистиң республикага албан турарын, ону хүлээп алыры бүдүрүлгелерге, фирмаларга, хуу бүдүрүлге өөлеринге, хамаатыларга ажыктыг болурун ол айыткан. Бистиң республиканы даштыкы чурттарның улустары сонуургап турар, оларның-биле экономиктиг ажыл-чорудулганы хоойлуга үндезилеп чорударының чугулазын чугаалаан. Комитеттиң хуралынга хоойлунуң төлевилелин ийи удаа чугаалашкаш, элээн хөй саналдарын киирген.

Илеткелчилерден хөй санныг айтырыгларны депутаттар салган. Ооң соонда Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр санал-онал солчулгазы болган.

Депутат **Н. А. Жоголь** Хоойлу төлевилели чедир ажылдап кыллынмаанын барымдаалааш, дараазында сесиняже шилчидерин азы кыска үеде дүрген чедир ажылдап кылгаш, бо сессияга хүлээп алыр бодап турарын саналынга айыткан. Депутат **Н. А. Ондар** сөс алгаш, төлевилелдиң ажылдап кылдынганы багай эвес, ону хүлээп алырын соңгаарладып болбазын чугаалаан. Ол саналды депутаттар деткээш, Хоойлу төлевилелин ажылдап кылыр эдилге комиссиязын тургускан.

Тыва Республиканың «Долаа (залог) дугайында» хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр эдилге комиссиязының мурнундан **К. Х. Щавыраа** дыңнадыгны кылган. Хоойлу төлевилелин үүлдер аайы-биле сайгарып чугаалашкаш, депутаттар Хоойлуну күштүг кылдыр бадылаан.

Тыва Республиканың «Тыва Республикада даштыкы инвестиция дугайында» (чурт иштинде азы даштыкыда бүдүрүлге черинге акша салыышкыны) Хоойлу төлевилелин сессияга чугаалажып көрген. Бо талазы-биле илеткел кылган Тыва Республиканың экономика министриниң оралакчызы **Д. Д. Монгүш** төлевилелди ажылдап кылырынга Экономика, Санхөө министерстволары, тускай тургускан комиссия, банк ажылдакчылары киришкенин

(Төнчүзү 3-кү арында).

Федералдыг эрге-чагырга органнарында политиктиг кризис дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН МЕДЕГЛЕЛИ

Эрге-чагырганың федералдыг органнарының улур-дедир демисели эң нарын берге дериелде четкен. Россия Федерациязының чаңгыс эвинге болгаш бүдүн-бүрүн чоруунга боттанып болур улуг кыжаныг тургустунуп келген.

Россия Федерациязының Президентизи болгаш Чазаа, Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизи болгаш Дээди Соведи Россияны конституттуг чаартылгазында чөвүлдээлерни ажып эртип, экономиктиг реформаның, чурттун иштики болгаш даштыкы политиказының чаңгыс аай принциптерин ажылдап кылып болгаш боттандырын шылаваан.

«Россия Федерациязынга үечада дайы-биле конституттуг реформа дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы болза иниттилелполитиктиг быжыг чорукту камгалаарынга, Россия Федерациязының Конституциязын хүндүлээринге болгаш Россия референдумунуң түңнелдерни чугаа чокка хүлээп көөрүнге хамаарыштыр чөпшээрежилгелдугуржулга кылырынче эрге-чагырганың федералдыг органнарының политиктиг тура-соруунун болгаш чүткүлүнүң четпес чоруунун түңнели болуп турар.

Конституциялыг норма-чижектерни чайгылыш чокка шынгыы сагыырының эргежок чугулазын, политиктиг моондактаашкыннар азы кылыры албан болу берген хөделишкиннериниң негелделери дээр кандыг-даа чылдактарны ажыглап болбазын Тыва Республиканың Дээди Соведи онзалап демделеп тур.

Эрге-чагырганың федералдыг органнарының ам бар хевири болгаш оларның дем каттыштырган хөделишкиннерин хоойлужудулга-биле таарыштырары бүрүн сандарап, күш чок болу бергенин сөөлгү үеде болуушкуннарның хөрлээшкини, Россия хемчээлинің ажыы эвээш чамдык чөвүлел хемчегдери бадыткап көргүскен.

Россия Федерациязында эрге-чагырганың төлээлелге органнарын күрүне амыдыралынын амгы үеде боттуг байдалдарынга дүүштүр үндезинин-биле чаартыры негеттиниң келген деп Тыва Республиканың Дээди Соведи санап тур. Ынчаарга чаартылгалар чорудулгазы хоойлуга үндезилеттиниң, ажык-чарлыг чоруктун болгаш демократтаның турар ужурлуг.

Политиктиг реформаны сонгаарладыышкын чокка чорударының боттуу-биле эргежок чугула болу бергенин хүлээп көөрүнче. Россия Федерациязының Президентизинин сонгулдаларын болгаш Россия Федерациязының Дээди Соведи онзалап демделгеп тур.

Эрге-чагырганың федералдыг органнарының ам бар хевири болгаш оларның дем каттыштырган хөделишкиннерин хоойлужудулга-биле таарыштырары бүрүн сандарап, күш чок болу бергенин сөөлгү үеде болуушкуннарның хөрлээшкини, Россия хемчээлинің ажыы эвээш чамдык чөвүлел хемчегдери бадыткап көргүскен.

Россия Федерациязында эрге-чагырганың төлээлелге органнарын күрүне амыдыралының амгы үеде боттуг байдалдарынга дүүштүр үндезинин-биле чаартыры негеттиниң келген деп Тыва Республиканың Дээди Соведи санап тур. Ынчаарга чаартылгалар чорудулгазы хоойлуга үндезилеттиниң, ажык-чарлыг чоруктун болгаш демократтаның байдалдарынга боттанган турар ужурлуг.

Политиктиг реформаны сонгаарладыышкын чокка чорударының боттуу-биле эргежок чугула болу бергенин хүлээп көөрүнче. Россия Федерациязының Президентизинин сонгулдаларын болгаш Россия Федерациязының Дээди Соведи онзалап демделгеп тур.

Россия Федерациязының дүрүм ёзугаар сонгуттурган Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазын Конституциядан дашкаар соскатканы күш чок болдурарынче, кады ажылдажырының болгаш чорудээнин, политиктиг демиселдиң байдалыңдан уштунуп үнериниң таарымчалыг арга-методтарын тыварынче Россия Федерациязының Президентизин Тыва Республиканың Дээди Соведи кайгырып, саналын киирип тур.

Тыва Республиканың хамаатыларының эрге-шөлээжинге дээп болбас дугайында Тыва Республиканың Конституциязының 48 үүлүнүң негелделери Тыва Республиканың төлээлекчилеринге — Россия Федерациязының Тыва Республикадан улус депутаттарының хамаарыжын эрге-чагырганың федералдыг органнарынга Россия Федерациязының Президентизинге Тыва Республиканың Дээди Соведи сагыйдырып тур.

Бистиң мурнувуста өндүр чаагай-дээди сорулга — күүлүг болгаш чечектелген Россия Федерациязы, ооң хөй национадлыг улузунун тайбың шөлээн, чаагай чоруу турар.

Медеглелди 1993 чылдың сентябрь 28-те Тыва Республиканың Дээди Совединиң XXIII сессиязынга хүлээп алган.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ сессияга сентябрь 27-де чугаазы

Чугаалажып турар айтырыг талазы-биле Чазактың, Президентиниң туружун бис боттарывыстың сентябрь 23-те медеглевиске айыткан бис деп, Президент бодунун чугаазын эгелээн. Маңаа өзалдаваан-даа, херектү дүргедетпээн-даа бис. Россия Федерациязының Дээди Совединиң, Чазаның документилерин, Президентинин Чарлыын алганының соонда каш шак болгаш бис шиитпирни хүлээп алган бис. Ону массалыг информация чепсектеринде парлаан. Мен маңаа канчаар ажылдаар, үүнү кылыр ужурлуг бис, кандыг айтырыгларны шиитпирлээри бистиң мурнувуста туруп турарыл дээн чижектиг айтырыгларга доктаавсан тур мен.

Бирээде, хүндүлүг улус депутаттарындан боттарының хөделишкиннери-биле байдалды улам нарыыдатпас дээш топтуг, сарыылдыг болурун дилексен тур мен. РФ-тин ченнүн социал камгалал министриниң ораалакчызы Борис Александрович Дуденков чүве чугаалап турда, боданып олурдум: дыка хөй талазы-биле ол чөптүг шыны чугаалады. Чүл дээрге Россияның бүгү булунарында чон ортузунда шимээнни бис боттарывыс, эрге-чагырга өөлээннер, эрге-дужаалдыглар үндүрүп турардыр бис. А бөлүүн чон кым кымыл кеп чүвени билип, көрүп турар. Бирээде, ындыг.

Бөгүнде Россияда бүгү чонунун хүлээп көргени кижи шыныда кым боол турарыл? Борис Николевич Ельцинни бүгү улустүң сонгааны деп хүлээп көөр, көрбес-даа болзуурда, ол бөгүнде бистиң Президентивис-тир. Мындыг берге байдалда, чон бисти боданып, чүвени сайгарып көөр, демиселди соксадыр, тургузукчу ажылдап эгелээр арганы берип турда, эрге-чагырганы бир алыры өскезин дыннаксавас хөөнүг боол келген. Чергелешкек эрге-чагырга, харын-даа Конституциялар тургустунуп келген. Чурт тамыже чуглуп бар чыдар. Оларның кайы-бирээзи харыысалганы бодунга алыр ужурлуг апарган-дыр. Президент бо таварылгада харыысалганы бодунга алыр дээн-дир деп улус депутаты Багай-оолдун демдеглээнинге чепшээрежир-дир мен.

Мен Президентинин канчаардаа камгалаваан тур мен. Ол Конституцияны үрээн деп чүвеге чепшээрежир мен. Ону үревес дугайында дангыракты ол берген болгай. Бис Чазак медеглелинде ол дугайын база ынчаар айыткан бис. Ооң-биле кады бис тургустунуп кээр дараазында байдалды сайгарып көөр ужурлуг бис: ону ол чүге үрээнил, ол чүге чедирип болурул?

Каадыр-оол Алексеевичнинг кылган түңнелдери-биле чепшээрешпес аргам чок: ийе, ындыг өзалдыг үүлдер бар. Ынчалзажок боданып көрээлинер: Чарлык чүже угланганыл? Мен болаарымга, ол Россия Федерациязында политиктиг реформаны дүрген доозарынче угланган. Ол дыка чугула. Бис мурнундагы идеологияның төлдери мындыг чүвени бодаар ужуралыг бис: бүдүрүлге харылзаларының дугайында билиишкин бар, надстройка — идеология дугайында билиишкин бар. Бөгүнде Россияның болгаш Тываның овур-хевирин сайгарып көрүп тура, олар мурнукузундан шуут көңгүс өске апарганын, оларда бүдүрүлге харылзаалары шуут-ла чаа, базизи база чаа апарганын өскерин болур бис. 1991 чылдың биллдингир болуушкуннарының соонда экономиканың шуут чаа хоойлулары хөделип эгелээн. Чаа экономика, чаа бүдүрүлге харылзаалары тыптып кээп турар. Оларга чаа политиктиг байдал, чаа надстройка, күрүнеңиң чаа албан черлери дүңжүр, тааржыр, олар боттары чаа хоойлуларлыг, чаа Конституциялыг болур ужурлуг.

Чүгле чон эде тургустунуп турар-дыр деп чүвени хаңы хараадал-биле демдеглээр апаар. Коммерсантылар, бизнесменнер, биче бүдүрүлгелер, кооперативтер тыптыгылан келген, кижилер акша-көпеекти ажылдап ап, черни, бүдүрүлгелерни хуужудуп аа турар. Моон алгаш көөрге, адакы звенода ажылаачы амыдыралының демократчылыгаан шыныда-ла орту чеде берген, а үстүкү каттта надстройкада, күрүне системазында бүгү чүве эрги хеваар арткан. Чергелешкек, бот-боттарындан хамаарылгалыг, өске талазындан алырга, бот-боттарындан хамаарылга чок ийи реформа үскүлежип, бирээзи өскезинде орук бербейн баар кылып алыры таарыр бе? Ынчап болбас ужурлуг. Дээди Советке, Съездиге надстройка кезектерин аңаа дүүштүр кылыр арга турган бе? Үш чыл дургузунда ону кылып болур турган. Россия Федерациязының улус депутаттары, Дээди Совединиң Даргазы ынчаар адап турары каргыштыг төп-биле, каргыштыг Эвилел-биле демисежиринин ориунга — оларны бис узуткап каапкан болгай бис— бирги ээлчегде конституттуг реформаже кол качаангейни углап, Конституцияны чугаалажып көөр, хүлээп алыр арганы бээр ужурлуг турган боол чадавас.

Оон ынчаар кылдыңмаарыл хараадаңчыг. Мен, РФ-тин улус депутаты кижи, силерге мону чугаалаксан тур мен: элээн үе дургузунда конституциялыг чорудуг ара кагдыңган турган. Улус депутаттарының Съездилериниң бирээзинге Дээди Советтиң удуртулгазы конституция реформазын уламчыларын соксаткан. Конституцияга дегбестээн деп шүүмүлеп турганывысты сактыңыр мен. А хөөн чыруга алыр болза, хоойлужудулга ортаныңын бирги чергелиг эң чугула сорулгазы — чонга Россия Федерациязының Үндезин Хоойлузун бээри.

Бир эвес Борис Николаевич Ельциниң базымнарын изеп көөр болза, чогум-на ол Конституция чөвүдел хуралын чыылдырган, РФ-тиң Конституциязының багай эвес төлевилелин ажылдап кылырын баштаан, ону дүүштүрген болгай. Конституцияның ийи төлевилелин номчуп көргеш, олар бот-боттарындан ыңдыла онзагай ылгалышпайн турарын бодум хуумда эскергеп мен. Оон ынай. Ол базымны уламчылааш, Борис Николаевич бир талазындан Конституцияны үрээн, өске талазындан — апрель референдумуна дег, чоннуң күзел-соруун, бодалын илередир арганы база катап берип турар-дыр. Харын-даа ай, хүнүн безин адаан-дыр: декабрь 12. Ийи ай эрткен соонда моон соңгаар үүнү кылырын чон боду чугаалай бээр. Чүү болурун ынчан көре бээр бис.

Бүгүдеге биллдингир апарган Чарлыктың мурнунда-ла, Федерация Чөвүлелиниң бирги хуралынга, соңгулдалар эрттирери-биле Президентиниң чөпшээрежи турарын ол чугаалаан болгай. Массалыг информацияның бүгү чепсектеринге, даштыкыларын безин киириштир, ол бүгү чарлаттынган.

Чижээлээрге, Борис Николаевичиниң бир-ле кижиниң артынче чаштының, камгаланыр аргалар дилеп турарын мен черле көрбейн тур мен. Бо таварылгада төөгүнүн шыны ону көргүзе бээр. Бодун камгалавайн, а харын бодун соңгага таварыштырып, айыылдыг боол болур базымны кылып бар чыдары ол. Мээн саналым мындыг — Россия Федерациязында политиктиг байдал дугайында бо таварылгада аажок хынамчалыг, бүгү-ле чүвелерни барымдаалап көрген медеглелди хүлээп алза экя. Бирги түүл, ол-дур.

Ийиде, Россияда политиктиг кризисти бир кандыг-ла өске байдалды нарыыдатып болур, бодунун сорулгаларына ажыглаан херээ чок. Ону кылбаны дээре. Боттарының сеткил-хөөнүн эмин эрттир көрлээлеткен херээ чок.

Үшкү түүл. Амгы үеде күштүг боол турар Конституцияга салдынган камгалал механизмин хүлээп алыр ужурлуг бис. Бөгүн эртен боттарывыстың төлевилелиниң сайгарып чугаалажып көргеш, депутаттарга улеп берериис. Хан төөгүшкүнүнүн таварылгазы болур чүве болза, камгалалының чижек механизми-биле оларның таныжып аарын бодаанывыс ол. Аңаа бис чүү өөренип көрген деп бис? Бир эвес хамааты дайыны азы хан төөгүшкүнү болур чүве болза, Тыва Россия Федерациязы-биле чаңгыс аай экономиктиг болгаш эрге-хоойлу холбаалыг болур, азы өскээр чугаалаарга, Россия Федерациязындан үнмес бис. А политиктиг тала-биле алырга, Тыва кайы-даа талага каттышпазының бодамчалыг туружун ажыглаар. Эрге-чагырга, Федерация Керээзиниң 3 үүлүнде айыттынганын өзугаар, эрге-чагырганың түрүүргек тургузуглары — Тываның Дээди Совединче, Президентизинче, Чазаанче шилчиир ужурлуг.

Россияда болуп турар чүве болуп-ла тур. Бистиң республикавыс улуг эвес, Россияның чону хөй националдыг, улуг. Ол политиктиг удур туруушкуннарга киржир ужурлуг болгай бис аан, херек кырында бар боттуг үүл боотт артар — сан-бажывыстың барымдаазы-биле Россияның политиказынга шиитпирлиг салдар чедирип шыдаавазывыс шын-па болгай. Киржирин киржир болбайн аан бис. Ам болур соңгулдаларга белеткенир ужурлуг бис. Соңгулдалар Россия Федерациязының үүгле чаа парламентизини эвес, а көңгүс чаа хоойлужудулга органы — Хуралдың болур деп Каадыр-оол Алексеевичниң чугаалаанынга бүрүү-биле каттыжын тур мен. Румынцевтиң болгаш Конституция хуралыныы дивжир төлевилелдерде ийи палаталыг үстүү палаталыг, Федерация Чөвүлелдиг парламент турар деп айыттынган. Республикага хамаарыштыр алырга Федерация Чөвүлели деп үүл ол? Хире-чергезинде таарымчалыг хире, чүге дээрге Президентиниң чон соңгаан, Дээди Советтиң Даргазын чон, Дээди Советтиң сессиязы соңгаан болгай. Ол дугайында чугаалап тура, бис Федерация Чөвүлелинге төлээлелгениң болгаш Ельциниң Чарлыктары-биле томуйлаттынган губернаторларның, Россия Федерациязының краларының болгаш областларының чагырга даргаларының хоойлуга дүүшкээнинге хамаарыштыр аажок кичээнгейлиг болур ужурлуг бис. Бүгү-ле черлерге бистиң улуг кожавыс Красноярск крайга болганы ышкаш болуру күзенчиг. Ында губернатор Зубовту бүгү чон соңгуп алган. Ону Красноярск крайның Президентизи деп болур ышкажыл, ынчангаш ол бодунун крайын Россия Федерациязының парламентизиниң үстүү палатазынга төлээлээр эргелиг, а оон өске дорту-биле томуйлаткан, ам барын соңгулдалыг эрге-чагырганың органнары, демократтия-биле чөрүлдээдерлиг кижилер-биле аажок кичээнгейлиг болуру чугула.

Күрүне Думазының адакы палатазынга хамаарыштыр үүнү чугаалап болурул, улус депутаттарының чартык кезиин Россия Федерациязының составында кирип турар республикаларның төлээлери эвээш ужурлуг деп Федерация керээзинде бижип алган бис. Бодап көөрүмге, Федерация керээзин ап октаваан-на болгай бис, ол күштүг боол артпышаан. Республиканың Президентизи, Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү кижи болганымда, национал республикаларның хоойлужудулга органынга чогуур хемчээлдиг төлээлежилгелиг болуру дээш туржур мен. Бир эвес, ам чугаалажып турары ышкаш, миллион саныг чурттакчыдан-на бир депутат дээр болза, бис ышкаш эвээш чоннуг республикага ол таарышпас.

Ам сөөлгү үүлге эрге-чагырга эжелээшкининиң айтырыыга доктаап көрейн. Байдал кандыг боорул, Тываның чер-черлериниге канчаг базарыл? Болуп болур ужурлуг аймыл бар боол-даа чадавас, ынчалза-даа херек кырында, бодап көөрүмге ол болбас ужурлуг. Москвадан кээп турар документилерни аажок хынамчалыг өөренип көрүп турар мен. Россия Федерациязының составында республикаларның бот-догуннаашкын дугайында Декларациялары, республикаларның күүсекчи болгаш соңгулдалыг органнарының хоойлуга дүүшкек чорудун хүлээп көрбес дээн чаңгыс-даа ораалдажыышкынны олардан көрбес тыппас-ла кижи-дир мен. Бир эвес ындыг айыыл тургустунуп келир болза, бисте камгалалдың механизми бар. Меңээ Президентиге хамаарыштыр алыр болза, кымны-даа тарадыр сывырар бодаавайн турар мен. Ону албан езузу-биле дыңнадып тур мен. Конституция комиссиязының даргазы кижи болганымда республиканың Үндезин Хоойлузун белеткээр ажылды дүргедедир мен. Октябрьның ортаа үезинде Тыва Республиканың Конституциязының сөөлгү түңнел калбарткан төлевилели белен болур. Чон ону алган дораан, политиктиг реформаларны доосканывыс соон дарый, республика девискээринге соңгулдаларны эрттирип, чон туружун илередип, бодунун сөзүн соглей бээр.

Кичээнгей дээш четтирдим!

Россия Федерациязында политиктиг байдал дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының федералдыг органнарында болгаш эргелеп-башкарылгазында политиктиг кризис Россия Федерациязының күштүг боол турар Конституциязында боттуг четпестериниң, конституция реформаларын кара өөгеэр узамдыктырып турарының, соңгулдалыг болгаш күүсекчи структураларның кады ажылдаар болгаш бот-боттарын билчир хөөнү чогунун, Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның болгаш областларның саналдарын чедир барымдаалап көрбейн турарының түңнели боол турар.

Россия Федерациязының Президентизинин «Россия Федерациязына үе-чада дайы-биле конституттуг реформа дугайында» Чарлыы, ооң соонда Россия Федерациязының Дээди Совединиң Россия Федерациязының Конституциязын үрел база Россия Федерациязының субъектилериниң киржилгези чокка хүлээп алган шиитпирлери Тыва Республиканың политиктиг болгаш экономиктиг суверенитединге чамдык кыжаныышкынларны тургузуп, Россияда реформаларның чорудулгазын нарыыдадып турар.

Тыва Республиканың Дээди Соведи тургустунган политиктиг кризисти тайбың болгаш эрге-хоойлу аргазы-биле ам-даа болза шиитпирлеп болур деп санап турар. Ону чедип алырда бүгү соңуургалдыг талаларның, ооң иштинде Россия Федерациязының субъектилериниң киржилгези болгаш Россия Федерациязының өөмээржилгези-биле чугаалажыышкыннарны соңгаарладыышкын чокка өөгеэри эргежок чугула апарган.

Россия Федерациязының кризистен үштүнүп үнериниг идиг бээр. Тыва Республиканың суверенитедин камгалаар талазы-биле хоойлужудулганы болгаш өске-даа хемчегдерни алыр сорулга-биле Тыва Республиканың **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. «Россия Федерациязына үе-чада дайы-биле конституттуг реформа дугайында» Россия Федерациязының Президентизинин 1993 чылдың сентябрь 21-де үндүрген № 1400 Чарлыы Россия Федерациязының Конституциязына дүүшпес деп санаар.

2. Россия Федерациязының Президентизинин болгаш Парламентизиниң соңгулдаларын 1993 чылда хары угла хуусаа бетинде эрттирери Россия Федерациязының Президентизинден болгаш Россия Федерациязының Дээди Соведиден негээр, ынчангаш

— Россия Федерациязының Президентизинин 1993 чылдың сентябрь 21-деги № 1400 Чарлыы болгаш оон дараазында актыларны Россия Федерациязының Президентизи күш чок болдурар;

— Россия Федерациязының Президентизинин 1993 чылдың сентябрь 21-деги № 1400 Чарлыы-биле холбаштыр боттарының хүлээп алган шиитпирлерин Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизи болгаш Дээди Соведи күш чок болдургаш, хуусаа бетинде соңгулдалар дугайында хоойлуларны хүлээп алыр;

— Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизи Федералдыг чаа хоойлужудулга хуралының ажылы эгелиг-де чедир хуусаада бодунун контроль хүлээлгелерин Россия Федерациязының Дээди Соведиге дамчыдып бээр болгаш бодунун бүрүн эрге-дерин соксадыр.

3. Соңгулдаларны эрттирүүле болгаш Россия Федерациязының чаа Парламентиниң ажыл-чорудулгазы эгелиг-де чедир Россия Федерациязына Конституция Судунга сүмелээр.

4. Чаа Президент болза Федералдыг Парламент соңгуттуруп чедир үениг дурзунда бодунун бүрүн эрге-лээлгелерин күштүг хоойлужудулгага дүүштүр күүсеерин Россия Федерациязының Президентизинге болгаш Чазаанга санаалаар.

5. Тыва Республиканың Чазаа республиканың улус ажыл-агый комплекциниң узуктелишкин чок ажылдарын, хөй-ниитиниң корум-чурумун болгаш быжыг-чурумуг чорукту дем-кирин хамдырар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1993 чылдың сентябрь-28, № 182.

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА-ның корр. Игорь Бельский). РФ-тиң Конституция судунун бажыңында сентябрь 30-де федерация субъектилериниң эрге-чагыргалар болгаш эргелел-башкарылга органнарының төлээлекчилериниң чөвүлел хуралы ажыттынган. Ужуражыышкынны ажыдарының үезинде чедир РФ-тин 54 субъектиниң төлээлекчилери данзыраттынган. РФ-те ниитизи-биле 88 субъект бары билдингир. Хаглыг эжик артында боол турар ол ужуражыышкында чуртта тургустунган байдалды чугалажып көрүп турар.

Ол чөвүлел хуралда Рамазан Абдулатипов болган Сергей Шахрай олуржүп турар.

Ынчаарга Конституция судунуң боду планда көрдүнген ажылын кылып турар. Дүүн, сентябрь 30-де, чаңсарлаанының соонда, РФ-тин Юстиция министерстволарының Кабардин-Балкариянның ол республикада судьяларның бүрүн эргелерин тодаратка чамдык шиитпирлерин шын эвес деп көрүп турар билдиниишкинин чугаалажып, шиитпирлээн.

* * *

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). Бо хүшүрде «Ак-баңнаңда» турар Россияның улус депутаттары турган кижилер-сред кежээзинде «II Александрдың холбаштырылгазы-биле чугаалажыышкынларны доп-дораан эгелээринге» беленниң дугайын дыңнатканнар. Тараттырган Онза съездиниң ол кежээ болган хуралынга Москваның болгаш бүгү Русытың патриархының кыйгырыын чугаалажып көрген.

Сентябрь чээрби тоста, ученче дүне кады Советтиң бажыңының даштынга чүү-даа болбазын. Эртеңнде туска шеригни солаан, ынчалза-даа бажыңның иштинге туруп кижилериниң чугаалажыы-биле алырга, черге хайгаарал хүштелдиргеп боол турар.

Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында ДҮРҮМ

5 эге. Соңгулда мурнунуң агитациязы

(Уланчызы. Эгези № 184 «Шында»).

26 үүл. Соңгулда мурнунуң агитациязына киржир эрге

Россия Федерациязының хамаатылары, хөй-ниити каттыжышкыннары депутаттарга кандидаттарны соңгууру дээш азы анаа удур агитацияны кандыг-даа шаптыктаашкын чокка чорудар эргелиг.

Күрүне органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарының кандидаттар дээш азы оларга удур соңгулда мурнунуң агитациязына киржирин болдурбас.

27 үүл. Соңгулда мурнунуң хемчеглерин чорударының чуруму

Күрүне органнары болгаш тус чернин бот-башкарылга органнары депутаттарга кандидаттарның болгаш соңгулда мурнунуң хуралдарын, депутаттарга кандидаттарның болгаш оларның бүзүреттирген кижилериниң соңгукчулар-биле ужуражышкынларын организастаарына болгаш эрттиреринге дузалаар хүлээлгелиг. Ындыг хуралдарны болгаш ужуражышкынларны эрттиреринге бажыңнарны тускайланының дугайында дыңнадыгларны чогуур күрүне органнары болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары беш хонук хуусаа иштинде чугаалажып көөр болгаш округтуң соңгулда комиссиязының доктаатканы чурум ёзугаар хандырар.

Соңгулда мурнунуң митингилерни күштүг боор турар хоойлуда доктааткан чурум-биле организастап эрттирер.

Соңгулда участоктарының бажыңнарында агитация чорудары хоруглуг.

Күрүнениң болгаш муниципалитеттиң хөй-ниити залдарының эзелекчилери соңгулда комиссияларының негелдезин ёзугаар кандидаттарның болгаш бүзүреттирген кижилериниң соңгукчулар-биле ужуражылгазына айыткан үеэзинде оларны бээр ужурлуг. Соңгулда комиссиялары ол залдарны ажыглааны дээш Күрүне Думазынга соңгулдаларны белеткээринге болгаш чорударына тускайлаан бюджет акша-хөреңгизинден Төп соңгулда комиссиязының доктаатканы хемчээлдери-биле төлөөр. Ол үеде соңгулда комиссиялары бүгү депутаттарга кандидаттарның болгаш ниити-федералдыг данзыларына ханнар ужурлуг.

28 үүл. Массалыг информация-чепсектерни дамчыштыр соңгулда мурнунуң агитациязы

Болур деп турар соңгулдалар-биле холбашкан хөй-ниитиниң бодалдарын айтыганының түнелдерин соңгулдаларга чедир 10 хонуктун иштинде пеллаарын хоруур.

Оларны тургузукчуларын бөлүмнери күрүне органнары, организациялар, албан черлери, тус чер бот-башкарылгазының органнары боор турар массалыг информация чепсектери, ол ышкаш күрүне акша-хөреңгизиниң азы тус чер бот-башкарылгазының органнарының акша-хөреңгизиниң кезиктамдыызы-биле ажыглаарлыг турар массалыг информация чепсектери Күрүне Думазының депутадынга бүгү кандидаттарның соңгулда мурнунда үүлдериниг дең аргаларны ханнадыр хүлээлгелиг.

Депутатка кандидат күрүне телевидениезинге бир катап болгаш күрүне радиодамчыдылгазынга бир катап чүве чугаалаар эргелиг. Депутаттарга кандидаттарның телевидениеге болгаш радиодамчыдылгазынга чүве чугаалаарының чурумуу Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы доктаадыр болгаш дең байдалларга (хемчээлиге, эфирже үнер үеэзинге болгаш өске-даа негелделарге) үндезилээш, эфир шагын алырын хандырар.

Күрүнениң ниити-федералдыг телевидение болгаш радиодамчыдылга компаниялары соңгулдаларга чедир үш неделяның иштинде соңгулда каттыжышкынны бүрүзү дең байдалдарда хемчээлиниң талазыбиле дең эфир шагын алзын дээш кандидаттарның бүрүткеттинген ниити-федералдыг данзыларын киирген соңгулда каттыжышкыннарынга 7 болгаш 9 шактарның бөлүк 19 болгаш 23 шактарының аразында (Россия Федерациязының ангыдыгы регионнарынга дамчыдылгаларның шак куржаан барымдаалап) бир шактан эвээш эвес эфир үеэзин бээр ужурлуг.

29 үүл. Агитацияның парламал материалдарын үндүрери

Политиктиг партиялар болгаш шимчээшкиннер, соңгулдаларда кижин турар өске-даа хөй-ниити каттыжышкыннары Күрүне Думазының депутадынга кандидаттар плакаттарын, хуудустарны болгаш өске-даа агитация материалдарын шаптыктаашкын чокка үндүрер эргелиг.

Агитацияның бүгү парламал материалдарынга оларны пардап үндүргени дээш харыысалгалыг организацияларның болгаш кижилериниң дугайын дыңнаткан турар ужурлуг. Адыбажы билдинмес агитация материалдарын тарадыры хоруглуг.

Ады-бажы билдинмес азы хоп-меге агитация материалдарын таратканының дугайында медээ алган соңгулда комиссиялары ындыг үүлгедиглериниң баш удур болдурбазының хемчеглерин алыр болгаш хоойлудүрүмге удур агитация кылыры баш удур болдурбазының эргежок чугуда хемчеглерин алырының дугайында билдириишкинни иштики херектериниң чогуур органнарынга киирер эргелиг.

Соңгулда мурнунуң программалары болгаш агитация материалдары Россия Федерациязының конституциялыг тургузуун өскертириннче, ооң бүдүн-бүрүн чоруун хажыдарынче кыйгыыр чок, социал раса, национал база шажын-үүдүлге ангыланыызкынынче күткүвес ужурлуг. Ындыг программаларны болгаш материалдарны таратканда, округ соңгулда комиссиялары бо үүлдүн 3-кү пунктузунда көрдүнген чурум ёзугаар хеделир.

Парламал агитация материалдары соңгулда комиссияларының болгаш соңгулда участоктарының бажың-балгаттарындан аңгыда кандыг-даа бажыңга, тудугга болгаш өске кандыг-даа объектиге өнчү эзэзинин азы оон эзэзинин чөпшээрели-биле астыңган туруп болур.

30. үүл. Агитация кампанияларын эрттиреринин хуусаалары

Агитация кампаниязын кандидатты азы кандидаттарын ниити-федералдыг данзызын бүрүткээн үнден эгелеп чоруткаш, соңгулдаларга чедир бир хонук мурнунда соксаар.

Соңгулда хүнүнүң мурнунда сөөлгү хүнде болгаш соңгулда хүнүнде хөйте чарлыг кандыг-даа агитация хоруглуг. Балыаашкын орнсавазындан дашкаар астыңган парлалга агитациязы олла чөлдеринге хөвөөр артып каан болур. Соңгулда хүнүнге чедир беш хүн иштинде депутаттарга кандидаттарның ат-алдарынга база төлептиг чоруунга хора чедирип болур материалдарны тарадыры хоруглуг.

6 эге. Соңгулдаларны акшаландырары

31 үүл. Соңгулдаларга белеткелдин болгаш ону эрттиреринин акша-хөреңги хандырылгазы

Россия Федерациязының бюджединден соңгулдаларны организастаарына болгаш эрттиреринге тускайлаан берген акша-хөреңгилер Төп соңгулда комиссиязын тургусканының соон дарый ооң эргезинге баар болгаш ооң бүгү соңгулда комиссияларының аразынга хуваатынар.

Соңгулда комиссиялары Төп соңгулда комиссиязындан акша хуваан берген акша-хөреңгилериниң чарыгдалының дугайында отчётту соңгулдаларның түнелдерин албан хуузу-биле парлаанындан бээр 45 хонук эртээнде Төп соңгулда комиссиязынга киирер.

Төп соңгулда комиссиязы бо үүлдүн 1-ги кезээнде айытыган акша-хөреңгилериниң чарыгдалының дугайында отчётту Күрүне Думазынга соңгулдалар түнелдерин албан хуузу-биле парлаанының соонда 3 ай эртээнде киирер. Төп соңгулда комиссиязы айыттынган отчётту федералдыг хоойлуларгын парлаттынган турары үүдүлүг үндүрүлгелерге. Күрүне Думазынга ону киирген хүнден бээр 1 айдан эрттирбейн парлаар, а ол ышкаш массалыг информацияның өске-даа чепсектеринге ол-ла хуусаада дыңнадыр.

32 үүл. Депутаттарга кандидаттарның соңгулда фондулары болгаш оларны тургузарының чуруму

Күрүне Думазынга соңгулда каттыжышкыннары болгаш депутаттарга кандидаттар соңгулда мурнунуд агитациязын акшаландырарыбиле боттарының соңгулда фондуларын тургузуп болур эргелиг. Ындыг фондулар дараазында акша-хөреңгилерден тургустунуп болур:

а) Төп азы чогуур округ соңгулда комиссияларындан соңгулда каттыжышкынынга азы кандидатка тускайлап берген акша-хөреңгилерден;

б) соңгулда каттыжышкынының азы кандидаттың болгаш акша-хөреңгилериниң болгаш;

в) кандидатка ону депшиткен соңгулда каттыжышкынының, партиялың, политиктиг шимчээшкиннин, өске-даа хөй-ниити каттыжышкынының тускайлап берген акша-хөреңгилериниң;

г) тус-тус кижилериниң болгаш юридиктиг эргелиглериниң эки тура ёзу-биле киирген акша-хөреңгилериндеи.

Тус-тус кижилериниң депутатка кандидаттың фондузунга киирер акшазының түүү күш-ажыл төлевириниң эн аздаккы хемчээлиниң 2 катап хөйүнден көвүдеп болбас, а соңгулда каттыжышкынының фондузунга — 30 катап хөйүнден көвүдеп болбас. Тус-тус юридиктиг эргелиглериниң киирер акшазының түүү олла дараалашкаа-биле эн аздаккы күш-ажыл төлевириниң хемчээлинден 200 болгаш 20000 катаптан ашпас ужурлуг.

Даштыкы күрүнелерден, организациялардан база хамаатылардан, Россияның даштыкылар киржилгелиг юридиктиг эргелиглериниден, а ол ышкаш делегей организацияларындан болгаш делегейниң хөй-ниити каттыжышкыннарындан акша-хөреңги киирип болбас.

Соңгулда фондуларының акша-хөреңгилерин ол фондуларны тургускан соңгулда каттыжышкыннары азы кандидаттар, чүгле олар баш билип чарыгдаар эргелиг.

Соңгулда фондуларын тургускан соңгулда каттыжышкынары болгаш депутаттарга кандидаттар бо үүлдүн 1-ги пунктузун ёзугаар 34 үүлдүн 2-ги кезээнде айыткан хуусаада ол фондуларның ажыглаттынганының дугайында отчётту Төп болгаш округ соңгулда комиссияларынга хамааржырын барымдаалап киирер. Айыттынган отчеттарны Төп болгаш округ соңгулда комиссиялары массалыг информация чепсектеринге 32 үүлдүн 3-кү кезээнге дүүштүр акша-хөреңгилериниң чарыгдалының дугайында Төп соңгулда комиссиязынга отчет-биле кады киирип бээр.

33. үүл. Соңгулда фондуларының акша-хөреңгилерин чарыгдаарының чуруму

Күрүне Думазының соңгулда каттыжышкынының болгаш депутаттарынга кандидаттарның соңгулда фондузунга киирген бүгү акша-хөреңгилерни депутатка кандидатты бүрүткээн соонда банкыга округ соңгулда комиссиязының ажыдары тускай санче шилчидер.

Соңгулда фондузунуң акша-хөреңгилериниң чарыгдалынга учет тургузарының чурумун Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы доктаадын тургузар. Округ талазы-биле соңгулдалардың түүнелдери тодараттынган соонда 60 хонук эртээнде соңгулда каттыжышкынны азы депутатка кандидат Төп азы хамааржыры округ соңгулда комиссиязынга саңхөө отчедун киирер, анаа соңгулда фондузунга киирген акша-хөреңгилериниң үнер дөстерин болгаш соңгулда мурнунуң агитациязынга бүгү чарыгдалларны айтыр. Саң-хөө отчедунуң майын Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы Россия Федерациязының Саң-хөө министерствозу-биле дугурушканын ёзугаар доктаадын тургузар. Соңгулда фондузунуң чарыгдаттынмаан акша-хөреңгилерин соңгулда каттыжышкынынга азы кандидатка Төп азы округ соңгулда комиссияларыдан тускайлап берген түнге пропорционалдыг хемчээлге Россия Федерациязының республика бюджединге эгидер.

7 эге. Бадылаашкын болгаш соңгулдаларның түүнелдерин тодарадыры

34 үүл. Бадылаашкынга оран-бажың

Бадылаашкынга оран-бажынны участок соңгулда комиссиязынга округ (районнар үлелгези чок автономнуг округка), район, хоорай, хоорайда районнар чагыргалары бээр. Күрүне азы муниципалитет өнчүзүнде турар бажың-балгатты ажыглаар арга чок болза, чагырга чери тааржыр бажың-балгатты хуу өнчү эзелериниден арендалап бээр. Ону төлөөрин болгаш карылгаларны эгидериң соңгулда комиссиялары соңгулда эрттиреринге тускайлап берген бюджет акша-хөреңгилериниң күселибиле боттандырар.

Бадылаашкынга оран-бажың чажыт бадылаашкынга херектиг кабиналарны деринр залдыг азы чажыт бадылаашкынга тааржыр өрээлдерлиг болур ужурлуг. Чажыт бадылаашкынга кабиналарже азы өрээлдерже кирер черлер болгаш оон үнер эжиктер, а ол ышкаш олардан соңгулда хааржактарынче орук участок соңгулда комиссиязының болгаш хайгааракчыларның көстүр чериниге турар ужурлуг.

35 үүл. Соңгулда бюллетеньнери

Күрүне Думазынга соңгулдаларга соңгукчу бүрүзү Төп соңгулда комиссиязының доктаадын тургусканы ийи аңгы хевириниң бюллетеньнерин алыр.

Ниити-федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле соңгулда бюллетенинде Күрүне Думазынга депутаттарның кандидаттарынга бүрүткеттинген ниити-федералдыг данзыны депшиткен соңгулда каттыжышкыннарының алфавит ёзугаар аттары кирер, ында тус бүрүзүнде соңгулда каттыжышкынында кирип турар хөй-ниити тургузуулларның аттарын база киирген болур. Соңгулда каттыжышкынының адының адаанга ол каттыжышкынның идин үндүргени кандидаттарның ниити-федералдыг данзызында баштайгы үш кандидаттың фамилиязы, ады болгаш адазының алы турар. Бир эвес соңгулда каттыжышкыны бодунуң ниити-федералдыг данзызын девискээрлер аайы-биле бөлүктерге үскен болза, бюллетеньге айыттынган данзыда чогуур девискээрнин кандидаттарының бөлүүнде хамаарыштырган баштайгы үш кандидаттың фамилияларын, аттарын болгаш адаларының аттарын база киирер. Оон-биле чергелештир бүрүткеп турар үеэзинде девискээрлер аайы-биле үстүнген данзыда кайы-бир девискээрге хамаарыштынмаан кандидаттар чок болза, соңгулда бюллетенинге чүгле чогуур девискээр бөлүүнде хамаарыштыган кандидаттарны айтыр. Соңгулда каттыжышкынны бүрүзүнүн адының дужунда оң талазынга хос дөрбелчин турар. Соңгулда каттыжышкынының данзызының адаанга «Бүгү данзыларга удур» деп одуругну киирер, ооң оң талазынга хос дөрбелчин турар.

Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң бадылаашкынын соңгулда бюллетенинге ол округка бүрүткеткен бүгү кандидаттарның фамилияларын, адын, адазының адын алфавит ёзугаар киирер болгаш оларның дугайында медээлерни киирген турар. Тус бүрүзүнде кандидат дугайында медээлериниң оң талазынга хос дөрбелчин турар. Кандидаттар данзызының адаанга «Бүгү кандидаттарга удур» деп одуруг киирер, ооң дужунга оң талазынга хос дөрбелчин турар.

Соңгулда бюллетени бүрүзүнге бюллетеньни долдурарының чурумунуң дугайында соңгукчуга айыткан бижик киирген турар ужурлуг.

Соңгулда бюллетеньнерин орус дылга парлаар, а республикаларга, автономнуг областарга болгаш автономнуг округтарга — чогуур дылдарга база парлаан турар. Бир эвес соңгулда участогунга соңгулда бюллетеньнериниң текизин ийи азы ооидаа хөй дылдарга белеткеттинер болза, текизин бюллетень бүрүзүнге бүгү дылдарга киирер.

Ниити-федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле соңгулда бюллетеньнерин Төп соңгулда комиссиязының айтыышкыны-биле парлаар болгаш Күрүне Думазының соңгулдаларының талазыбиле округ соңгулда комиссияларынга соңгулдаларга чедир 20 хонуктан эрте чорудун бээр. Күрүне Думазынга соңгулдалар талазыбиле чаңгыс (ийи) мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле соңгулдаларга соңгулда бюллетеньнерин чогуур округ соңгулда комиссияларының айтыышкыны-биле парлаар. Участок соңгулда комиссиялары Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле округ соңгулда комиссиязындан бюллетеньнерни соңгулдалар хүнүнге чедир үш хонуктан эрте алыр. Участок соңгулда комиссиязынга берип турар соңгулда бюллетеньнериниң тус-тус соңгулда округтарының талазы-биле комплектилериниң саны соңгулда участогунда бүрүткеттинген соңгукчулар санындан хөй болуру 2 хуудан ашпас, ынчалзажок эң адак дизе үш комплект соңгулда бюллетеньнери хөй турар ужурлуг. Алдынган бюллетеньнериң артыы талазынга участок соңгулда комиссиязының танмазын базар азы ооң ийи кежигүнү ат салган турар.

Соңгулда хүнүнге чедир, ынчалзажок бюллетеньнерни белеткеп каапкан соонда чамдык кандидаттар азы кандидаттарның ниити-федералдыг данзызындан чамдык соңгулда каттыжышкынарының үнгени таварылгаларда округ азы участок соңгулда комиссиялары чогуур соңгулда комиссияларының айтыышкыны-биле соңгулда бюллетеньнериниң үнгеи кандидаттар дугайында медээлерни азы ниити-федералдыг данзыдан чогуур соңгулда каттыжышкыннарын үнлүр шыйып каптар ийикпе, чаа бюллетеньнерни белеткээр.

36 үүл. Бадылаашкынның чуруму

Бадылаашкынны соңгулда хүнүнде тус черниң шагы-биле 8 шактан 22 шакка чедир эрттирер. Бир эвес соңгулда округунуң талазы-биле бүрүткеттирген соңгукчулар шуптузу бадылапкан болза, участоктуң соңгулда комиссиязы бадылаашкынны 22 шак бетинде соксадып болур.

Соңгулда хүнүнге чедир 18 хонук бурунгаар азы соңгулда хүнүнде доктаамал чурттап турар черинден өске черже чоруур апарган соңгукчу бадылаашкынның чажыдын сагывышаан, соңгулда бюллетеньнерни долдургаш, округтуң соңгулда комиссиязының турар черинге (соңгулдаларга чедир 18—4 хонук бурунгаар) азы участоктуң соңгулда комиссиязының турар черинге (соңгулда хүнүнге чедир үш—бир хонук бурунгаар) эрте бадылап болур эргелиг. Бир эвес соңгукчу округтуң соңгулда комиссиязының бажынынга бадылаан болза, анаа берген соңгулда бюллетеньнериниң артынга хамаарышкан округ соңгулда комиссиязының танмазын базар. Соңгукчу долдурган бюллетеньнерни чагаа хавынга суккаш, аксын хырбалаш, округ азы участок соңгулда комиссиязының дежурныйлап турар кежигүнүнге берип каар. Чагаа хавының хырбалаан черинге хамаарышкан округ азы участок соңгулда комиссиязының танмазын базар азы участок соңгулда комиссиязының ийи кежигүнү ат салыр. Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле округ соңгулда комиссиялары соңгулда бюллетеньнериниң комплектилерин берип турар үеде Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле округ соңгулда комиссиялары эрте бадылаан соңгукчуларның данзызын болгаш оларның чагаа хавында суккан бюллетеньнерни хамаарышкан соңгулда комиссияларынга дамчыдып бээр. Участок соңгулда комиссиязы эрте бадылаан соңгукчуларны бодунуң данзызынга ындыг янзылыг киирип алыр.

Соңгулда хүнүнүң эртенинде участок соңгулда комиссияларының даргалары бадылаашкынның эгелээн дугайын чарлаш, комиссия кежигүннериниге болгаш анаа турган соңгукчуларга база хайгаарал кылып келген кижилерге куруг соңгулда хааржактарын көргүзер, ооң соонда ук хааржактарны диизелээр. Участок соңгулда комиссиязының даргазы эрте бадылааш, түр үеде чоруткан соңгукчуларның бадылаан бюллетеньнерин суккан чагаа хаптарын ажыткаш, бюллетеньнерни соңгулда хааржаанга сугар, ооң соонда соңгукчуларны бюллетеньнер алырынче чалаар. Часкан чагаа хаптарының санын дыннаткаш, участок соңгулда комиссиязының протоколунга демдеглеп бижиир.

Соңгукчу бюллетеньни алырда бодун бадыткаан документиниң азы паспортунуң серизын болгаш дугаарын данзыга бижээш, анаа адын салыр. Ону кылып шыдавас соңгукчу соңгулда комиссиязының кежигүнү эвес өске, кижиге ону кылдыртып алыр, дузалашкан кижиниң адын данзыга айтыр.

Соңгулда бюллетеньнерни тускайлап каан кабинага азы өрээлге өске кижи чок турда соңгукчу боду долдурар. Ону кылып шыдавас соңгукчу соңгулда комиссиязының кежигүнү эвес өске кижини чажыт бадылаашкын кабиназыынче азы өрээлиниче чалап алыр эргелиг.

Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле кандидаттарның ниити-федералдыг данзызын бижээн соңгулда бюллетени бүрүзүнүң соңгукчу ол дээш бадылап турары кандидаттарның ниити-федералдыг данзызын киирген соңгулда каттыжышкынының адының дужунда хостап каан дөрбелчинге соңгукчу кадар демдекти тыртар, бир эвес удур бадылаар дээн болза, «бүгү данзыларга удур» деп бижээн одуругунуң дужунда хостап каан дөрбелчинге кадар демдекти тыртар. Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле чаңгыс (ийи) мандаттыг соңгулда округтарының соңгулда бюллетеньнеринге ол дээш бадылап турар кандидадының адының дужунда хос дөрбелчинге кадар азы өскеда демдекти салыр, бир эвес бадылавас дээн болза, «бүгү кандидаттарга удур» деп бижээн одуругунуң дужунда хос дөрбелчинге ындыг демдекти тыртар. Бир эвес бо Хоойлунуң 24-кү үүлүнүң 12-ги кезээнге дүүштүр Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле чаңгыс мандаттыг округту ийи мандаттыг кылдыр чаартқан таварылгада бадылаашкыннарны база-ла ындыг янзылыг эрттирер.

Чажыт бадылаашкын кабиназынга азы өрээлинге бюллетеньнерни долдургаш, соңгукчу оларны соңгулда хааржаанга сугар. Соңгулда хааржактарын комиссия кежигүннериниге болгаш хайгааракчыларга көстүп турар черге тургузар.

Участок соңгулда комиссиязының даргазы бадылаашкын бооп турар черге корум-чурумну тудар. Ооң айтыышкыны бүгүдеге албан болур. Комиссия даргазы чок турган таварылгада ооң хүлээлгезин ораликчызы күүседир, а ол кижи чок болур болза дарганың хүлээлгезин комиссияның секретары азы ооң дааскаңы кайы-бир кежигүн боттандырар.

Соңгулдаларга киржир эргелиг хамаатылар кадыының байдалы азы өске бир чөптүг чылдагаан-биле участокка балыпап кээр аргазы чок апарган таварылгада оларның бижимел азы аас-биле кылган дилээн ёзугаар участок соңгулда комиссиязы тускайлаан соңгулда хааржаанга оларның бадылаашкын кылырын организастаар, бир эвес хайгааракчылар участокка турган болза, оларның бирээзи анаа барып болур. Соңгукчуларның турган черинге бадылаашкын кылыр хааржак бир участокка ийиден хөй эвес болур. Хамаатының аас-биле кылган дилээ анаа участок комиссиязының кежигүннери чеде берген соонда бижимел арга-биле бадыткатқынын турар ужурлуг. Соңгукчунуң турар черинге бадылаашкын чорударда участок соңгулда комиссиязының кежигүнү келген чагырларның санынга дүүшкен бюллетеньнерни ат салып турган ап алыр. Бажыннарынга бадылаан соңгукчуларның фамилияларын ажыг данзыга киирер, анаа бюллетень алган дугайын бадыткап соңгукчу, а бюллетень бергениниң дугайын бадыткан комиссия кежигүнү ат салыр.

Соңгулданың баштайгы хүнүнде 22 шак турда, участок соңгулда комиссиязының даргазы бадылаашкыннарның доозулганының дугайын чарлаар болгаш комиссия кежигүннери база хайгааракчылар көрүп турда соңгулда хааржактарының диизезин, баскан таныманың бүдүүн хынаар. Ажыглаттынмаан бюллетеньнерни, соңгукчуларның данзыларын хапташ (пакеттээш) диизелээр азы саазын ленталар-биле ораан хырбалааш, анаа бар турар комиссия кежигүннери ат салыр. Соңгулда хааржактарын болгаш бюллетеньнерлиг чагаа хаптарын (пакеттерни), соңгукчуларның данзызын чөпшээрел чокка өске кижи кирип шыдавас өрээлге эккээр. Ол өрээлди диизелээш, ИХМниң ажылдакчызынга камгалаары-биле хүлээдип бээр. Ындыг өрээл чок болза, бадылаашкын бооп турар өрээлге милиция постузун тургузар, соңгулда хааржактарын болгаш бюллетеньнердиг чагаа хаптарын (пакеттерни) болгаш соңгукчуларның данзызын милиция ажылдакчыларынга акт ёзугаар хүлээдип бээр. Ындыг таварылгада бадылаашкын бооп турган өрээлге участок соңгулда комиссиязының кежигүннериниң болгаш соңгулда каттыжышкынарыдан хайгааракчыларның дежурныйлаашкынын организастаар.

37 үүл. Соңгулда участогунга бадылаашкынны түнеп үндүрери

Бадылаашкын үеэзи төнери билек участок соңгулда комиссиязының даргазы бадылаашкынның төнгенин чарлаар, ооң соонда чүгле бадылаашкын өрээлинге кирип келген турган соңгукчулар соңгулда бюллетеньнерни ап, бадылап болур.

Бадылаашкынны санап үндүрериниң бетинде участок соңгулда комиссиязының даргазы соңгулда комиссиязының бүгү составы турда ажыглаттынмаан бюллетеньнерни күш чок боллурар, протоколда айыттынган оларның саның дыннадып чарлаар, ооң соонда соңгулда хааржактарының диизелериниң болгаш таныманың бүдүүн хынаар, оларны ажыдар. Соңгулда хааржактарындан ужулган бүгү бюллетеньнерни соңгулда округтарының аайы-биле ангылаар.

Чүүн-даа мурнунда күш чок болган бюллетеньнерни соңгулда округтарының аайы-биле тодарадыр. Ындыг бюллетеньнерге албан ёзузу-биле парлап кылбаан, округ азы участок соңгулда комиссияларының танмазын баспаан азы участок соңгулда комиссиязының ийи кежигүнүнүң ады салдынмаан, а ол ышкаш соңгукчунуң кандыг-бир күзелин илереткенин тодарадыры берге, чижээ, кадар болгаш өскеда демдектерни бирден хөй дөрбелчиннерде салган ийикпе азы оларның чаңгызындаа салдынмаан бюллетеньнерни хамаарыштырар.

Участок соңгулда комиссиязы ук участокка хамаарыштыр соңгулда эрттирген соңгулда округу бүрүзүнге болган бадылаашкынның түнеилдери-биле протоколду тургузар. Протоколга:

а) соңгулда участогунуң талазы-биле бүрүткеттирген соңгукчуларның ниити саны;

б) ооң составында соңгулда участогу кирип турар соңгулда округу бүрүзүнүң талазыбиле, бүрүткеттирген соңгукчуларының ниити саны;

ажыглаттынмазындан күш чок боллурган бюллетеньнериниң саны;

соңгулда хүнүнде берген бюллетеньнериниң база мурнунда бадылаан соңгукчуларның арттырып каан бюллетеньнериниң саны;

соңгулда хааржактарында бар болган соңгулда бюллетеньнериниң саны;

күш чок деп санаан бюллетеньнериниң саны;

күштүг болган деп санаан бюллетеньнериниң саны;

в) чаңгыс болгаш ийи мандаттыг соңгулда округтарынга — соңгулда бюллетенинге киирген кандидаттарның фамилиязын болгаш инициалдарын болгаш кандидат бүрүзүнге берген бадылаашкынның шын санын;

ниити федералдыг соңгулда округунга — кандидаттарның ниити федералдыг данзызын депшиткен соңгулда каттыжышкыннарының аттарын, данзы бүрүзүнге берген бадылаашкынның шын саны;

бүгү кандидаттарга азы хамаарышкан данзыга удур бадылазының чогуур графаларда бердинген санын;

г) комиссияга киргеи хомудалдарны болгаш билдириишкиннери, оларның талазы-биле хүлээп алдынган шинтпирлери айтыр.

Протоколду ийи хуу тургузар, оларга комиссияның бүгү кежигүннери ат салыр. Протоколга ниитизи-биле азы оон чамдык үүлдериниг таарзынмаан комиссия кежигүнү бодунуң санал-бодалын ацаа кожар.

Участок соңгулда комиссиязының протоколунуң бирээзин хамаарышкан соңгулда округунче чорудун бээр, а өскези, диизелээн соңгулда бюллетеньнери-биле кады, комиссияның ажылы доозулгуже ооң секретарынга кадагалаттынар. Федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкынның түнеилдерин көргүскен протокол Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле хамаарышкан округ соңгулда комиссиязын дамчыштыр Төп соңгулда комиссиязыче чорудар.

Бюллетеньнерни кириштирбишаан, соңгулда документациязын соңгулдаларның түнелдерин албан ёзузу-биле чарлап дыннатканының соонда 10 хонук хуусаада хамаарышкан округ соңгулда комиссиязыче чорудар.

38 үүл. Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле ниити федералдыг соңгулда округунга чоруткан соңгулдаларның түнелдерин тодарадыры

Бүгү участок соңгулда комиссияларындан протоколдар алдынган соон дарый Төп соңгулда комиссиязы участок соңгулда комиссияларының протоколдарында киргеи сан-түнерни кадын турган, бадылаашкынның 5-тен эвээш хуузундүрер.

Шын деп санаттынган бадылаашкынның 5-тен эвээш хуузун алган кандидаттарның ниити федералдыг данзыларын депутат мандаттар хуваалдазындан казын кааптар.

Бир эвес кандидаттарның ниити-федералдыг данзыларының кайы-бирээзи херек кырында бар бооп турар бадылаашкыннарның 5 хуузун ап шыдавас азы оларның үүлге чаңгызы чедер бадылаашкыннарны алыр болза, ниити-федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле соңгулдалар эртпээн деп санаттынар болгаш бүгү чаңгыс мандаттыг округтар ийи мандаттыг апаар. Ол дыннадыгны Төп соңгулда комиссиязы Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларынга дыңнадыр.

Ол дээш херек кырында бар бадылаашкыннарның 5 хуузундан хөйну алган кандидаттарның ниити-федералдыг данзыларының бирээзиле ол дээш бердинген херек кырында бар бадылаашкынның санынга пропорционалдыг депутат мандаттарының санын алыр. Ол бо Дүрүмге III капсырылгада айыттынган методика ёзугаар тодараттынар. Бир эвес соңгулда каттыжышкынының данзызы бүрүткел үеэзинде девискээр бөлүктеринге ангылаттынып чардынган турган болза, данзы ёзугаар алдынган депутат мандаттары бирги эллчегде ол бөлүктерниң чаңгызынга-даа кирбээн кандидаттарга дамчыттынар, арткан мандаттар девискээр бөлүктеринден кандидаттарже шилчиир, ам барып ол бөлүктерниң кайызы-даа арткан депутат мандаттарының ниити «санындан федерацияның чогуур субъектизинге азы субъектилер бөлүүнге данзы ёзугаар алдынган бадылаашкынларның үлүүнге пропорционалдыг депутат мандаттарының санын алыр. Ол мандаттарның саны базала айыттынган капсырылгада көрдүнген методика ёзугаар тодараттынар.

Кандидаттарның ниити-федералдыг данзызының бүрүзүнден-не Күрүне Думазынче чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле соңгуткан кандидаттарны казын кааптар. Депутат мандаттарын ниити федералдыг данзыдан кандидаттарга оларның данзыда азы чогуур ниити федералдыг данзыларда девискээр бөлүктеринде эдилээн ёзугаар дамчыдып бээр.

Төп соңгулда комиссиязы дараазында үүлдерин айыткан протоколду тургузар:

а) ниити-федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле бүрүткеттинген соңгукчуларның ниити саны;

б) округ аайы-биле үлеттинген соңгулда бюллетеньнериниң саны;

в) күш чок болган бюллетеньнериниң саны;

г) күштүг деп санаттынган соңгулда бюллетеньнериниң саны;

д) кандидаттарның бүрүткеттинген ниити федералдыг данзыларын депшидип үндүрген соңгулда каттыжышкыннарының ады болгаш данзы бүрүзү дээш бердинген бадылаашкыннарының саны, ооң-биле кады «бүгү данзыларга удур» деп одуругда бадылаашкыннарының саны;

е) федералдыг данзы бүрүзүнден соңгуттурган кандидаттарның фамилиялары болгаш инициалдары;

ж) комиссияга киргеи хомудалдар болгаш билдириишкиннер база оларның талазыбиле хүлээп алдынган шинтпирлер.

Төп соңгулда комиссиязы ниити федералдыг округ талазы-биле соңгулдаларны, бир эвес оларны эрттирип турда, бо Дүрүмге хажыдыышкынар соңгукчуларның үзел-бодалдарын шынныы-биле тодарадыр арга бербейн баар болза, күш чок деп санаар.

Төп соңгулда комиссиязы ниити федералдыг округ талазы-биле соңгулдаларны, бир эвес «бүгү данзыларга удур» деп одуругга бердинген бадылаашкыннарның саны бүгү данзылар дээш бердинген бадылаашкыннарының ниити саныдан көвүдеп турар болза, азы соңгулдаларга бүрүткеттинген соңгукчуларның 25 хуузундан эвээш соңгулдаларга киришкен болза, күш чок деп санаар.

39 үүл. Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле чаңгыс мандаттыг соңгулда округунга соңгулдаларның түнелдерин тодарадыры

Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле округ соңгулда комиссиязы бүгү участок соңгулда комиссияларының протоколдарын алган дораан-на ол протоколдарда айыттынган үүлдерни түннеп, Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле чаңгыс мандаттыг соңгулда округунда бердинген бадылаашкыннарның, санаашкынын чорудар.

Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле округ соңгулда комиссиязы дараазында үүлдерни айыткан протоколдарны тургузар:

а) соңгулда округунуң талазы-биле бүрүткеттинген соңгукчуларның ниити саны;

б) үлеттинген соңгулда бюллетеньнериниң саны;

в) күш чок болган бюллетеньнериниң саны;

г) күштүг деп санаттынган соңгулда бюллетеньнериниң саны;

д) соңгулда бюллетеньнеринге кииртинген кандидаттарның фамилиялары болгаш инициалдары болгаш оларның кижи бүрүзү дээш бердинген херек кырында бар бадылаашкынларның саны: бирийи азы оон хөй кандидаттарның фамилиялары болгаш инициалдары дүгжүп турар болза, оларга хамаарыштыр немелде тодаргайлап айыткан үүлдерин бээр;

е) «шупту кандидаттарга удур» деп одуругга бердинген бадылаашкыннарның саны,

ж) дараазында айыттынган шинтпирлерниң кайы-бирээзи:

— херек кырында бар бадылаашкыннарның эн хөйүн алган кандидатты соңгуттурган деп санаары. Бир эвес бо Хоойлунуң 24 үүлүнүң 12-ги кезээнге азы 39 үүлүнүң 3 кезээнге дүүштүр чаңгыс мандаттыг округ ийи мандаттыг округ кылдыр эде кылдыкан болза херек кырында бар бадылаашкыннарның эн хөй санын алган ийи кандидат соңгуттурган деп санаттырар. Бадылаашкыннарның саны дөмей болур болза, мурнай бүрүткеттиргеи кандидат соңгуттурган деп санаттырар,

— соңгулдаларны эрттирип турда бо Дүрүмге хажыдыышкынар соңгукчуларның үзел-бодалдарын шынныы-биле тодарадыр арга бербейн баар болза, соңгулда округунуң талазы-биле соңгулдаларны кү

Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында ДҮРҮМ

(Төнчүзү. Эгезн 2-ги арында).

40 үүл. Соңгулдаларның ниити түңнелдерин тодарадыы

Ниити-федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында болдунуң протоколунга, Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле округ соңгулда комиссияларының протоколдарынга дүүштүү Төп соңгулда комиссиязы оларны алганының соонда 10 хонук дургузунда соңгулдаларның ниити түңнелдерин тодарадыр болгаш шаралдаарга үндүрер.

Төп соңгулда комиссиязы Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле чамдык чаңгыс мандаттыг соңгулда округуларының талазы-биле соңгулдаларны, бир эвес оларны эртирип турда, бо Дүрүмге хажыдыышкыныар соңгукчуларның үзел-бодалдарын ыныы-биле тодарадыр арга бербейн барган деп тодарадыр болза, күш чок деп санаар.

Чаңгыс мандаттыг болгаш бир мандаттыг соңгулда округуларынга соңгукчуларның бей кезиг кандидаттарның шүптүзүнга үдүүр бадылаалындан, азы оларга бүрүткеттинген соңгукчуларны 25 хүүзүндан эвээжи киришкеннинден азы бо Дүрүмнү хажыткаанындан күш чок деп саанындан соңгулдалар эртейн барган таварылгаларда Төп соңгулда комиссиязы чаа соңгулдаларны эртирериге хүлээп албаанының чылдагааның айыткан тайылбыр шынызлаганы тыпсып бээр ужурлуг. Чүгле бо Дүрүмнүң негелделерин күүсеттпээни аная чылдагаан бооп болур.

Күрүне Думазының депутадынга кандидаттарның ниити федералдыг даңзызын азы аңгы кандидатты бүрүткээрин соңгулда комиссиязы хүлээп албаанда азы бо чүүлдүн 1 кезээнде көрдүнген хүлээлгелерни соңгулда комиссиязы күүсетпээнде, соңгулда каттыжыышкыны азы кандидат хоойлу-биле доктааттынган чүрүм ёзугаар хомудалды судче киирип болурлар.

44 үүл. Соңгулда округларының кызыгаарларынга хамаарыштыр чаргылар

Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле чаңгыс мандаттыг соңгулда округларының ниити даңзызын парлаанының соонда 10 хонук дургузунда бо Дүрүмге дүүштүү түргүстүнүп соңгулда округларының кызыгаарларынга хамаарыштыр бо чүүлдүн 1 кезээнде көрдүнген хүлээлгелерни соңгулда комиссиязы күүсетпээ болза, хоойлу-биле доктааттынган чүрүм ёзугаар хомудалды судче киирип болур.

Капсырылга I

ХОЛ ҮЖҮҮ САЛЫР ХУУДУС

Бис, моон алаанда хол үжүү салганнар, «Төптүг чорук» деп соңгулда каттыжыышкынынан Күрүне Думазының депутаттарынга кандидаттарның ниити-федералдыг даңзызын депшилеп үндүргенин деткин түр бис, оон өзезинде турарлар болза:

1. Иванов Иван Иванович, 1950 ч. төр., Төптүг чорук партиязының кежигүнү, коммерсант, Москва х.
2. Петров Петр Петрович 1965 ч. төр., Төптүг чорук даэш демиселчилер эвилелиниң кежигүнү, инженер, Тверь х.
3.
4.

№	Фамилиязы, аты, адазының аты	Төрүттүнген хүну	Адрези	Шынчылга бижии	Хол үжүү
1					
2					

Хол үжүү салыр хуудусту шынзыттым:

(Ф. А. АА., адрес, шынзылга бижии болгаш хол үжүү)

«Ортаа-Соңгу» деп девискээрлер бөлүүнүң өмүнээзинден даңзыда кандидаттарның аңгы бөлүү бадылаттынган, оон өзезинде турарлар болза:

1. Сергеева Зоя Ивановна, 1948 ч. төр., Ден эрге болгаш хостуг чорук партиязының кежигүнү, бухгалтер, Северногорск х.
2. Моденов Василий Семенович, 1968 ч. төр., Хостуг активчилер ассоциациязының кежигүнү, чолаачы, Равнинный сүүд.
3. Вотякова Рената Ибрагимовна, 1932 ч. төр., Хөделиишкин партиязының кежигүнү, эмчи, Оврапаный сүүр.

№	Фамилиязы, аты, адазының аты	Төрүттүнген хүну	Адрези	Шынчылга бижии	Хол үжүү
1					
2					

Хол үжүү салыр хуудусту шынзыттым:

(Ф. А. АА., адрес, шынзылга бижии болгаш хол үжүү)

Соңгулда каттыжыышкынының бүзүреттирген төлөөзи:

(Ф. А. АА., адрес, шынзылга бижии болгаш хол үжүү)

(Хүну болгаш болган чери)

Капсырылга II

ХОЛ ҮЖҮҮ САЛЫР ХУУДУС

Бис, моон алаанда хол жүү салганнар, 17-ги Төп соңгулда округунуң талазы-биле Күрүне Думазының (Федерация Чөвүлелиниң) депутадынга кандидат кылдыр 1940 чылдың мартта төөрүттүнген, Тверь областың Конаково районунда чурттап турар Иванов Иван Ивановичини депшиткенин деткип түр бис.

№	Фамилиязы, аты, адазының аты	Төрүттүнген хүну	Адрези	Шынчылга бижии	Хол үжүү
1					
2					

Хол үжүү салыр хуудусту шынзыттым:

(Ф. А. АА., адрес, шынзылга бижии болгаш хол үжүү)

Соңгулда каттыжыышкынының бүзүреттирген төлөөзи:

(Ф. А. АА., адрес, шынзылга бижии болгаш хол үжүү)

(Хүну болгаш болган чери)

Капсырылга III

Кандидаттарның ниити-федералдыг даңзыларының аразынга депутат мандаттарын хуваарының МЕТОДИКАЗЫ

Соңгулдаларның түңнелдери-биле кандидаттарның ниити-федералдыг даңзыларының аразынга депутат мандаттары дараазында чүрүм ёзугаар хуваттының үлеттинер:

а) ниити-федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле бердинген херек кырында бар бадылаашкыныарның ниити саны ол округка хуваттынар депутат мандаттарының ниити санынга үлеттинер. Алдынган түң соңгулданың онаашкын саны болур;

б) депутат мандаттарының хуваалдазынга киржип турар кандидаттарның ниити-федералдыг даңзызының бүрүзүнүң алганы херек кырында бадылаашкыныарны соңгулданын онаашкын санынга үлеттер. Үлээшиниң түңнелинде алдынган бүдүн сан кандидаттарның чогүүр ниити-федералдыг даңзызының алыыр депутат мандаттарының саны болур;

в) бир эвес «б» пунктута дүүштүү кылдынган саналашкыныарның түңнелинде хуваттынмаан мандаттар артып калыр болза, пункт «б»-де көрдүнген үлээшкиниң түңнелинде алдынган сан бүрүзүнүң үүрмек кезээн ол бүүр санга үлептер. Хуваттынмаан мандаттарны чаңгыс-чаңгыс кылдыр айыттынган саннары эң хөй болган кандидаттарның ниити-федералдыг даңзыларынга дамчыдып бээр. Ол саннар ден болур болза ол даэш херек кырында бердинген бадылаашкыныары хөй болган кандидаттарның ниити-федералдыг даңзызынга баштай бээр. Бадылаашкыныар саны ден болур болза баштай бүрүткеттинген ниити федералдыг даңзы артык эргелиг болур:

г) бир эвес «в» пунктута дүүштүү кылдынган саналашкыныар соонда база хуваттынмаан мандаттар артып калыр болза, оларны база катап чаңгыс-чаңгыстан «в» пунктуга дүүштүү үлээшкинден эң хөй сан алган кандидаттарны ниити-федералдыг даңзыларынга дамчыдып бээр.

ЧИЖЭЭ: бадылаашкынның түңнелинде кандидаттарның А соңгулда каттыжыышкынының даңзызы 85 мүн херек кырында бар бадылаашкын алган, Б соңгулда каттыжыышкынының даңзызы — 100 мүн, В даңзы—310 мүн, Г даңзы—105 мүн, Д даңзы—215 мүн, Е даңзы—65 мүн, Ж даңзы—45 мүн алган дижик. Оларга 15 мандатты хуваап үлээр.

«а» пунктуга дүүштүү онаашкын саның тып аар апаар. Ол мындыг болур (саналарынга эптиг болуру-биле мүннарны албаан):

(85+190+310+105+215+65+45):15=67,6

«б» пунктуга дүүштүү даңзы бүрүзүнүң алганы бадылаашкыныар саның соңгулданын онаашкын санынга үлээр:

А—85:67,6=1,26
Б—190:67,6=2,81
В—310:67,6=4,58
Г—105:67,6=1,55
Д—215:67,6=3,18
Е—65:67,6=0,96
Ж—45:67,6=0,66

Түңнелинде А даңзы бир депутат мандады алыр, Б даңзы — үйи, В даңзы — дөрт, Г даңзы — бир, Д даңзы — үш мандат, Е болгаш Ж — чаңгысты-даа ап шыдаваан. 15 мандаттан он бир мандат үлеттинген.

Арткан дөрт мандатты үлеп хуваары-биле «в» пунктуга дүүштүү үстүнде алдынган түңнериниң үүрмек кезээрин ол бүдүн түңнерге үлептер:

А—26:1,26=20,63
Б—81:2,81=28,82
В—58:4,58=12,66
Г—55:1,55=35,48
Д—18:3,18=5,66
Е—96:0,96=100
Ж—66:0,66=100

Эң хөй саннарны Е, Ж, Г болгаш Б даңзылар алганы-ынчангаш оларга арткан хуваттынмаан мандаттарны дамчыдып бээр апаар.

Ниити түң: А—бир мандат, Б—үш мандат, В—дөрт мандат, Г — үйи мандат, Д—үш мандат, Е—бир мандат, Ж—бир мандат.

Бир эвес ниити-федералдыг даңзы бүрүткээшкин үезинде девискээрлер бөлүктерине ангылаттынып чардыган болза, ынчан мандаттарны даңзы иштинге — ол бөлүктер болгаш кайы-даа бөлүкке кирбээн кандидаттар (бир эвес мындыг бар болза) аразынга үлежип. Ол хуваалданын бирги ye-чаңгызында чаңгыс-даа девискээр бөлүүнге кирбээн болгаш чаңгыс мандаттыг округ талазы-биле соңгулаан кандидаттарның санын тодарадыр. Айыттынган кандидаттарга даңзы ёзугаар алдынган мандаттар бирги эзлчегде дамчыдынар.

Даңзы иштинге хуваттынмайн артып калган мандаттар девискээрлер бөлүктерининң аразынга даңзы иштинге хуваттынар. Саналашкын үстүнде айыттынган методика ёзугаар ол хевээр чорутунар, ынчалза-даа бо таварыгда безин «а» пунктуга даңзы ёзугаар алдынган бадылаашкыныарның ниити саны ол даңзының иштинге хуваттынмайн артып калган мандаттарның санынга үлеттинер: «б» пунктуга Федерацияның чогүүр субъектизинге азы Федерацияның субъектилер бөлүүнге девискээр бөлүүнүң бүрүзү даэш бердинген бадылаашкыныар саны соңгулданың онаашкын санынга үлеттинер, артканы шүүт хевээр. Бир эвес чаңгыс азы оон хөй девискээр бөлүктеринге кандидаттарның болур үжүрлүг саны четпес болур болза, хуваттынмайн артган мандаттар арткан девискээр бөлүктерининң аразынга демиселчүрүм ёзугаар хуваттының үлеттинер.

АМЫДЫРАЛЧЫ УЖУР-ДУЗАЛЫГ ХООЙЛУЛАР

(Төнчүзү. Эгезн 1-ги арында).

чугаалаан. Хоойлуну хүлээп алырының республиканың амыдыралынга ужур-дузалыын ол айыткан. Тыва Республикага даштыкы инвестициянны эрге-хоойлу болгаш экономика үндезиннерни ёзугар ол боттандырар. Тыва Республиканың улус ажылчыдынга даштыкы чурттарның материалдарын, ишка-хөренги курлавырларын, мурнакчы даштыкы технологияны, арга-дуржулганы ажыглаарыныче ол үлеңгеп болуп турар. Хоойлуның төлевилелин Тыва Республиканың Дээди Совединиң бюджет-хөй комитединиң хөрүлүнга чугаалашкан, тамдык эдилелерни, сүмелерни киргеп.

Бо айтырыгга хамаарыштыр эдериниң илеткелди Дээди Советтиң комитет даргазы **К. Х. Шавыраа** кылгаш, Хоойлу төлевилелин ханы сайгарып, оон биске чугулазын барымдаалап көргеш, үүлдеериң көвүдеткенин ыңнаткан. Ынчангаш хоойлуну хүлээп алырын саналдаан. Төлевилелни сайгарып, ажылдап кылыр эдилге комиссиязын соңгаан.

«Тыва Республикада банкылар болгаш банк ажылчорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелинин талазы-биле Тываның национал банкызының даргазы **Ю. П. Южаковтуң** илеткелин сессияга дыннаан. Шак мындыг хоойлу Россия Федерациязының составында республикада бар. Бистин республикага база ындыг хоойлу херегин барымдаалааш, оон төлевилелин Россия Федерациязының банк дугайында хоойлузунга, амгы ынноктуг экономикага дүүштүр ажылдап кылган. Тываның национал банкызы Россия Федерациязының Төп банкызының салбыры болуп турар. Оон даргазын бистин республиканың Дээди Совединиң Чазааның сүмелээнин ёзугаар томуйлаарын хоойлу төлевилелинде айыткан.

Илеткелчиден айтырыгларны депутаттар хөй-биле салган. Банк талазы-биле дыка хөй билдинмес үүлдерин одар бидип алган.

Эдериниң илеткелди Дээди Советтиң Эрге-хоойлу комитединин мүчүлүнден депутат **С. С. Санчай** кылгаш, төлевилелди Россия Федерацияның доктаадыр. Соңгулдалар чорудулгаларын кызырып болур, ынчалза-даа үштүң биринден узун эвес хуусаага кызырар. Төп соңгулда комиссиязы мындыг таварылгаларда чаа составтыг чаа округ болгаш участок соңгулда комиссияларын түргүзүп дугайында шиитпирин үндүрүп болур.

41 үүл. Соңгуттурган депутаттарны бүрүткээри

Чогуур соңгулда комиссиязы соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында протоколга ат салган соонда ол дугайын Күрүне Думазының депутадынга соңгуттурган кандидатка дыннадыр. Бо Дүрүмнүң негелделеринге дүүштүү Күрүне Думазының депутадынга соңгуттурган кандидат үш хонук хуусаа дургузунда бижимел-биле чогуур соңгулда комиссиязынга Күрүне Думазының эрге-байдалы-биле дүүшпес хүлээлгелерин болундан дужуогениниң дугайында дыннадыр.

Чогуур соңгулда комиссиязы Күрүне Думазынга соңгулдалар түңнелдериниң дугайында протоколга дүүштүү протоколга ат салганының соонда 5 хонуктан орай эвес ye дургузунда соңгулдаларның түңнелдериниң дугайын албан ёзугу-биле бүүдеге чарлап дыннадыр. Күрүне Думазынга соңгуттурган депутатты бүрүткээр болгаш бо чүүлдүн 1 кезээниң негелделерин ол күүсеткен болза, аңда соңгуттурган дугайында шынзылганы тыпсыр.

8 эге. Хомудалдарны болгаш маргылдааларны шиитпирлээри

42 үүл. Соңгукчулар даңзыларының талазы-биле маргылдар

Россия Федерациязының бо Дүрүмнүң 2 үүлүнүң 1 кезээниң негелделеринге дүгжүп турар болгаш 3 кезээниң дээштиинге хамаарыштас хамааты бүрүзү соңгукчулар даңзызында кандыгда частырыг азы шын эвес үүл дугайында участок соңгулда комиссиязынга билдириишкин киирип болур эргелиг. 24 шак дургузунда участок соңгулда комиссиязы билдириишкинни хынаар азы частырыгны эдер, чок-ла болза билдириишкин киирген кижиге билдириишкинни хүлээп албаанының дугайында тайылбырны бээр хүлээлгелиг.

Соңгулда комиссиязының хөделиишкиннеринге болгаш шиитпирлеринге хамаарыштыр хомудалдарны судче хоойлу-биле доктааттынган чүрүм ёзугаар киирип болур.

43 үүл. Кандидаттарны бүрүткээрин хүлээп албаанынга хамаарыштыр чаргылар

Күрүне Думазының депутаттарынга кандидаттарны ниити-федералдыг даңзызын азы аңгы-аңгы кандидаттарны бүрүткээрин хүлээп албаан таварылга тургустунуп келзе, соңгулда комиссиязы соңгулда каттыжыышкынының бүзүреттирген төлөөзинге азы кандидатка, чок-ла болза төлаа болгаш бүзүреттирген кижиге хүлээп албаанының чылдагааның айыткан тайылбыр шынызлганы тыпсып бээр ужурлуг. Чүгле бо Дүрүмнүң негелделерин күүсеттпээни аная чылдагаан бооп болур.

Күрүне Думазының депутадынга кандидаттарның ниити федералдыг даңзызын азы аңгы кандидатты бүрүткээрин соңгулда комиссиязы хүлээп албаанда азы бо чүүлдүн 1 кезээнде көрдүнген хүлээлгелерни соңгулда комиссиязы күүсетпээнде, соңгулда каттыжыышкыны азы кандидат хоойлу-биле доктааттынган чүрүм ёзугаар хомудалды судче киирип болурлар.

44 үүл. Соңгулда округларының кызыгаарларынга хамаарыштыр чаргылар

Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле чаңгыс мандаттыг соңгулда округларының ниити даңзызын парлаанының соонда 10 хонук дургузунда бо Дүрүмге дүүштүү түргүстүнүп соңгулда округларының кызыгаарларынга хамаарыштыр

Капсырылга I

ХОЛ ҮЖҮҮ САЛЫР ХУУДУС

Бис, моон алаанда хол үжүү салганнар, «Төптүг чорук» деп соңгулда каттыжыышкынынан Күрүне Думазының депутаттарынга кандидаттарның ниити-федералдыг даңзызын депшилеп үндүрүгенин деткин түр бис, оон өзезинде турарлар болза:

1. Иванов Иван Иванович, 1950 ч. төр., Төптүг чорук партиязының кежигүнү, коммерсант, Москва х.
2. Петров Петр Петрович 1965 ч. төр., Төптүг чорук даэш демиселчилер эвилелиниң кежигүнү, инженер, Тверь х.
3.
4.

№	Фамилиязы, аты, адазының аты	Төрүттүнген хүну	Адрези	Шынчылга бижии	Хол үжүү
1					
2					

Хол үжүү салыр хуудусту шынзыттым:

(Ф. А. АА., адрес, шынзылга бижии болгаш хол үжүү)

Соңгулда каттыжыышкынының бүзүреттирген төлөөзи:

(Ф. А. АА., адрес, шынзылга бижии болгаш хол үжүү)

(Хүну болгаш болган чери)

Капсырылга III

Кандидаттарның ниити-федералдыг даңзыларының аразынга депутат мандаттарын хуваарының МЕТОДИКАЗЫ

Соңгулдаларның түңнелдери-биле кандидаттарның ниити-федералдыг даңзыларының аразынга депутат мандаттары дараазында чүрүм ёзугаар хуваттының үлеттинер:

а) ниити-федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле бердинген херек кырында бар бадылаашкыныарның ниити саны ол округка хуваттынар депутат мандаттарының ниити санынга үлеттинер. Алдынган түң соңгулданың онаашкын саны болур;

б) депутат мандаттарының хуваалдазынга киржип турар кандидаттарның ниити-федералдыг даңзызының бүрүзүнүң алганы херек кырында бадылаашкыныарны соңгулданын онаашкын санынга үлеттер. Үлээшиниң түңнелинде алдынган бүдүн сан кандидаттарның чогүүр ниити-федералдыг даңзызының алыыр депутат мандаттарының саны болур;

в) бир эвес «б» пунктута дүүштүү кылдынган саналашкыныарның түңнелинде хуваттынмаан мандаттар артып калыр болза, пункт «б»-де көрдүнген үлээшкиниң түңнелинде алдынган сан бүрүзүнүң үүрмек кезээн ол бүүр санга үлептер. Хуваттынмаан мандаттарны чаңгыс-чаңгыс кылдыр айыттынган саннары эң хөй болган кандидаттарның ниити-федералдыг даңзыларынга дамчыдып бээр. Ол саннар ден болур болза ол даэш херек кырында бердинген бадылаашкыныары хөй болган кандидаттарның ниити-федералдыг даңзызынга баштай бээр. Бадылаашкыныар саны ден болур болза баштай бүрүткеттинген ниити федералдыг даңзы артык эргелиг болур:

г) бир эвес «в» пунктута дүүштүү кылдынган саналашкыныар соонда база хуваттынмаан мандаттар артып калыр болза, оларны база катап чаңгыс-чаңгыстан «в» пунктуга дүүштүү үлээшкинден эң хөй сан алган кандидаттарны ниити-федералдыг даңзыларынга дамчыдып бээр.

ЧИЖЭЭ: бадылаашкынның түңнелинде кандидаттарның А соңгулда каттыжыышкынының даңзызы 85 мүн херек кырында бар бадылаашкын алган, Б соңгулда каттыжыышкынының даңзызы — 100 мүн, В даңзы—310 мүн, Г даңзы—105 мүн, Д даңзы—215 мүн, Е даңзы—65 мүн, Ж даңзы—45 мүн алган дижик. Оларга 15 мандатты хуваап үлээр.

«а» пунктуга дүүштүү онаашкын саның тып аар апаар. Ол мындыг болур (саналарынга эптиг болуру-биле мүннарны албаан):

(85+190+310+105+215+65+45):15=67,6

«б» пунктуга дүүштүү даңзы бүрүзүнүң алганы бадылаашкыныар саның соңгулданын онаашкын санынга үлээр:

А—85:67,6=1,26
Б—190:67,6=2,81
В—310:67,6=4,58
Г—105:67,6=1,55
Д—215:67,6=3,18
Е—65:67,6=0,96

Түңнелинде А даңзы бир депутат мандады алыр, Б даңзы — үйи, В даңзы — дөрт, Г даңзы — бир, Д даңзы — үш мандат, Е болгаш Ж — чаңгысты-даа ап шыдаваан. 15 мандаттан он бир мандат үлеттинген.

Арткан дөрт мандатты үлеп хуваары-биле «в» пунктуга дүүштүү үстүнде алдынган түңнериниң үүрмек кезээрин ол бүдүн түңнерге үлептер:

А—26:1,26=20,63
Б—81:2,81=28,82
В—58:4,58=12,66
Г—55:1,55=35,48
Д—18:3,18=5,66
Е—96:0,96=100
Ж—66:0,66=100

Эң хөй саннарны Е, Ж, Г болгаш Б даңзылар алганы-ынчангаш оларга арткан хуваттынмаан мандаттарны дамчыдып бээр апаар.

Ниити түң: А—бир мандат, Б—үш мандат, В—дөрт мандат, Г — үйи мандат, Д—үш мандат, Е—бир мандат, Ж—бир мандат.

Бир эвес ниити-федералдыг даңзы бүрүткээшкин үезинде девискээрлер бөлүктерине ангылаттынып чардыган болза, ынчан мандаттарны даңзы иштинге — ол бөлүктер болгаш кайы-даа бөлүкке кирбээн кандидаттар (бир эвес мындыг бар болза) аразынга үлежип. Ол хуваалданын бирги ye-чаңгызында чаңгыс-даа девискээр бөлүүнге кирбээн болгаш чаңгыс мандаттыг округ талазы-биле соңгулаан кандидаттарның санын тодарадыр. Айыттынган кандидаттарга даңзы ёзугаар алдынган мандаттар бирги эзлчегде дамчыдынар.

Даңзы иштинге хуваттынмайн артып калган мандаттар девискээрлер бөлүктерининң аразынга даңзы иштинге хуваттынар. Саналашкын үстүнде айыттынган методика ёзугаар ол хевээр чорутунар, ынчалза-даа бо таварыгда безин «а» пунктуга даңзы ёзугаар алдынган бадылаашкыныарның ниити саны ол даңзының иштинге хуваттынмайн артып калган мандаттарның санынга үлеттинер: «б» пунктуга Федерацияның чогүүр субъектизинге азы Федерацияның субъектилер бөлүүнге девискээр бөлүүнүң бүрүзү даэш бердинген бадылаашкыныар саны соңгулданың онаашкын санынга үлеттинер, артканы шүүт хевээр. Бир эвес чаңгыс азы оон хөй девискээр бөлүктеринге кандидаттарның болур үжүрлүг саны четпес болур болза, хуваттынмайн артган мандаттар арткан девискээр бөлүктерининң аразынга демиселчүрүм ёзугаар хуваттының үлеттинер.

«Дүжүт-93»

ДЕМИН КАДАР, БОТТАРЫНГА ДУЗАЛАЖЫР

Часкы хову ажылдарын доозупкаш, чайның башкы айының сөөлзүредир чаъстыг хүнер улай эвес-даа болза, ында-хаая болу бээрге амырап, өөрүп турган бис. Шынап-ла, бистиң оовусту билген-даа дег, чай чаашкынныг, харын үеречайыктыг болган. Оон соонда-ла хамык чүве будалган: тараа культураларының чедиштир быжарынга шаптыктыг болган. Дүвүрээзиниг бодалдар ала-чайгаар-ла төрүттүнүп келген. Ам аяспас, үргүлчү-ле бүргээш турупталза, ат болду дижип эгелээн бис. Ол ындыг болган-даа. Хөй-хөй районнар девискээринге тараа барык-ла сентябрьның баштайгы хонуктарынга чедир чедиштир быыпаан, көк хевээр турулаан. Шак ындыг байдал Чөөн-Хемчик районга база таварышкан. Бо районнуң чамдык ажыл-агыйлары күскү дүжүт ажаап алымшкыныңче мырыңай чаа кирген. Бистиң корреспондентивис чоокта чаа ол районга чорааш, амгы үеде тараа ажаалдазы кайы хире чорун, бо чымыштыг ишке хамаарыштыр кандыг боттуг хемчеглер алдынып турарыл дээрзин сонуургап, район чагыргазының даргазы М. Б. Донгакка каш айтырыг салган.

— Макар Бавукович, кончут чымыштыг үениң келгени бодур. Ниити район девискээринде тараның үнгени кандыгыл, ажаалланың темпизи кайы хире чорун тур?

— Тараа барык-ла ажылагыйларның хөй кезиннде эки үнген чүве. Дүжүтту черле багай деп болбас, район ортумаа-биле бир гектардан-на 11,5 центнер дүжүтту ажаап ап болур арга бар. Сөөлгү хүннерде тараа культураларының ажаалдазы «Тыва», «Чыраа-Бажы» совхозтарда, «Шеми» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезинде элээн шүүдай берген. Ылангыя «Тыва» совхозтуң механизаторлары шыырак дүжүттү ажаап ап турлар. Оларның бир гектарданга «солчазы»—14 центнер. Чаа тарааның дүжүү бо чымыш Чыраа-Бажының, Баян-Таланың, Шеминиң, Иймеңниң девискээринде база-ла багай эвес болуп турар. Тараа ажаалдазынга кол куш—дүжүт ажаар техника болгай. Бисте, районда, 68 комбайн бар. Оларның чамдыктары ажылдавас, ынчангаш тараа ажаалдазынга 55 комбайн киржир боор. Чоокта район 5 комбайнны алган. Ам-даа үш комбайнны немей алыр бодап турар бис. Эрткен чылын араттар боттарының өстүрүп алганы тараазын ажаап четтикпейн барганнар. Ынчангаш амгы сезон үезинде оларга, бистерге эки болуру-биле оларны хөлезилээр, ниити ажылга ажыглаар, дузазын көөрүп дүгүржүп эгелединг. Черле ынчаш ниити демин кадып, бот-боттарынга дузалажыр ажылды чорутпас болза хоржок апарган. Ынчангаш ажаалланы тараалан ажыл-агыйларга ийи эзлчегби-биле чоруларын эгелээри-биле чоок черлерден механизатор кадрларны чыыр, оларны дүжүт ажаалдазынга кириштирер сорулганы салып тур бис. Ол черле боттаны-ла бээр боор. Бир эвес ынчаар ажылдавас болзувусса, орайтан бышкан тараа хар адаанче кире берип болур. Ынчан шынап-ла, улуг каражага таваржыр бис. Тараа культураларын кестирер бастыраар ажылдарга киржир комбайнерлер-биле керээн баш удур чарган, бир эвес ол сезон нормазын күүседиптер болза, кижи бүрүзүнүң ажылдаан шаа-биле, кым хөйү кылганы бүдүргени хамаанчокка, ажаалла доосту бээрге тараа аймаанын кайы-бирээзин үш тонна чедир бээрин көрүп турар бис. Оон аңгыда ег-буле бүрүзүн 250—300 килограмм тараа-биле хандырар деп бистин Президентивистин айтышкыны база бар болгай. Ону күүседири-биле саналашкыныарны чорутқан. Ол база күүсеттинге бээр. Бо дугайын ажыл-агыйларның удурткучулары, тускай эртемнилер база бидип турар.

— Дүжүт ажаалдазының үезинде бо-ла тургустуна бээр кончуг чидиг айтырыглар база бар болгай. Оларны адап кааваар, догаштыр бодап олур боор силер?

— Ийет, ындыг. Кижи билбес чүве ол эвес, бистерним ургулчу-ле диленип, тыптынып, айтыртынып чоруур үүлдеривис ышкажыл. Ам... эктерден эгелээйн. Бир бе... айтырыг бо. Олар чедиштеп турар. Ылангыя комбайнарга бистер херек. Төп чадап тур бис. Өскелериниң өртектери талыгыр болуп... ажыл-агыйлар ону садып алтар шинээ чок боор-дур. Ынчангаш шаптыктыг үүлдер бола турун келир аан. База ол чугула айтырыывыс — ... чаар материалдар болгай. Ам дыызында районда 255 тонна солярка, 118 тонна бензин, 1 тонна ажыг дизмасло бар. Бо... чугаалаарга, оовус бо... чедишпээн турар. Маа... бергедежип турар чылдагаа... нывыс — Абаза бетинде хөвүрүгге эзирик чолаачы аваа... кылганының түңнелинде ... өртүүнүп калганы. Ынчан кэ... ге, Кызыл таварып Абакан кирерге чарыгдал ийи катап ... гады берген, орук дурту узаан. Дыка-ла бергелерге таваржыр тур бис. Чүге дээрге Чаа... нының нефть базазы чүгле бистиң эвес, а Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сут-Хөл районнарны база кывар-чаар материалдар-биле хандырар болгай.

— Макар Бавукович, хүн эрткен тудум-на кыштың тыныжы чоокшулап орган-даа ышкаш... Өскээртен дуза чокта тараа ажаап алыры күүн, четтикпейн барбас ирги бе?

— Мону база дугуржүп, чугаалашкан чүве. Ажыл-агыйларның хову-шөлдеринче Чаа... ананың автобазазындан 35 машинаны чорудар. Ол ышкан районнуң септелге-техниктиг станциязының, «Сельхозхимиянның» чолаачылары база дузаны көргүзер.

Адактың соонда Макар Бавуковичиниң чугаазынга мынчыг чүүлду немеп каалы. Район бо чылын тараа культураларын барык-ла 13 мүн гектар шөлден ажаап алыр. А республиканың Келээ ажылагый министерствозунуң... ... ажылы кылдынын медаль-биле алыргга, сентябрь 28-ке чедир районда 2733 гектар шөлдүн тараазын чыттыр кестирген болуп турар. Оорган ол хире гектарны бастыргаш, а алган дүжүү 3141 тонна болган.

Айтырыгларны Шангыр-оол ДОРЖУ салган.

Бир школадан ийи чагаа

ТЫВА ЧАҢЧЫЛДАРНЫ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң школавыста ниитизи-биле 56 башкы, кижизидикчи бар. Оларның 32-зи дээди эртемниг, 24-ү тускай ортумак эртемниг. Башкыларывыс аразында К. М. Иргит —Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы, Л. Д. Артына—улуг башкы, Ш. Ч. Эреңчин — методист, а алды башкы улус өөредилгезиниң тергиниери болуп турар.

Школада сес методиктиг каттыжыышкын бар. Олар аразында чарыштыг ажылдап турар. Каттыжыышкынарының ажылында бир онзагай үүл болза, олар тус-тус угланыышкыннары тып, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турары. Чижээ, эге школаның методиктиг каттыжыышкынының кол угланыышкыны—тыва чаагай чаңчылдарга өөреникчилерни кижизидери. Чисте чаңчылдар-ла хөй. Ийдыг болганда оларны салаа базып санап тургаш чоор ийик мен. Маңаа мээн бир хөй үүл кылдыр демдеглексей каар дээн чижээм—ол каттыжыышкының удуртукчузу З. С. Очур-оолдуң кымак болгаш чүткүлдүг ажыы. Зинаида Содунамовна ыныар ажылдап-даа келди. Оон ажылының бир чедишкини—тыва чаңчылдарны өөреникилерге чедирерде, оларны ыарга тайылбырлаарда сагыылар дамчыштыр чорудуп, чингээл киирип турары. Чаңчылдың сагылгазын билбейн читкаш, ону ыяк ханы билип, чингээдип алыры бергелей бээр болгай. Сагылга дээргеле, чижээ, саң салыр, оваа дагыыр, сүт чажар, аржаанга кирер болгаш өске-даа тыва чаңчылдарны билип алыксаан болза, оларны канчаар кылырының, чолукшуурунуң дүрүмнерин хажытпазы, ол чаңчылдарны ол хевээр кылыры дээни-дир. Тыва чаңчылдарны шуптузуп чыскаай көрүп, маңаа сайгарбайн көрээл, орта хөй үе-шак үнер. А оларны өөреникилериниң шиңгээдип ап турары кандыгыл дээр болза, орта харыы чаңгыс болур: өөреникчилериниң аңаа сонуургалы аажок улуг, ынчангаш ону билип ап турары эки.

База бир эки ажылдыг каттыжыышкын бар. Ол болза биология, химия, география башкыларының методиктиг каттыжыышкыны-дыр. Бо каттыжыышкынны улус өөредилгезиниң тергинин И. А.-К. Ондар удуртун турар. Иранда Ак-Кодановна—биолог. Оон дуржулгазы улуг, ук эртемни билири-даа шыырак. Оон-биле чергелештир ол школа чаныныңөөредилге-дуржулга участогунуң база удуртукчузу. Бо участокта ол өөреникчилер-биле кады дыка ажыктыг ажылды кылып, оларга күш-ажылчы чаңчылдарны дамчыдып турар. Участоктуң ажылы районда база республикада көдээ школалардан эң эки көргүзүглериг болуп келген. Олар участокка чылдын-на ногаа аймаан, янзы-бүрү чечектерни олуртуп, тарып турар. Ыя ол участоктуң ажылында бир онзагай үүл бар. Ол болза, ында коллекциялыг булуңну кылганы-дыр. Ында чигир свеклазын, кабачокту, тыквану, дыняны, чимистиг ыяштарны база өске-даа үүштерни өстүрүп турарлар.

Өөреникчилерниң өстүрүп каан ол дүжүдү күзүн баргаш ис чок чиде бербес. Оларны шуут-ла школаның бодунга —интернат өөреникчилериниң болгаш башкылаа чемненир столоваяларга ажыглап турар, Курлан алганындан арткан артыкшыллыг ногаа аймаан, үрезиниерни сатказ, орулганы школазынга киирип ап турарлар.

Иранда Ак-Кодановнаның удуртканы методиктиг каттыжыышкын ажылының кол угланыышкының экологтуг кижизидилге кылдыр көрүп турар. Ол үүл дээрге өөреникчилерниң ажылын үүгле хемнер, хөлдер, аърга-арыг, даглар, үүштер камгалап, хайгаарал-рынче кыйгырары эвес, а тыва чаңчылдарга даянып алгаш, ону билдилиг тайылбырлазары, амыдыралчы чижектерге бадыткап көргүзери-дир. Ам ынчангаш шаандагы тыва чаңчылдар дугайында билигин кижи бүрүзүнүң бажынга киир сургаар апаар. Чижээ, кара суглар баштарындан ыяштар кезип болбас, сугларны хирлендирип бокталдырбас, ыяш будуу сыкпас, чулуктуг ыяштарның чөвүрээзин карттаваас, балык-байланы, ай-меннп кайы хамаанчок өлүрбес, кат аймаан үрегдевес дээш, обвдаа өске. Бир эвес бойдуска. кижи бодаарга, аңаа хей чүве ышкаш кылдыр сагындырар болза-даа, ыя ол үрегдээшкиниер безин кайы хире улуг когаралды чедирип болурун өөреникчилерге тайылбырлап, ону херек кырында көргүзүп-даа турар. Башкы, өөреникчи. бойдус —бо үш аразында сыры холбаалыг ажылдаарга, бот-боттарынга идиглиг дузаны чедирерге, өөредилге-кижизидилге ажылынга кайы хире ажыктыын ам херек кырында көрүп тур бис.

Школада методиктиг каттыжыышкыннар оюн-тоглааны, солун кежээлерин организастап эрттирип турарлар. Башкылаашкынның шынарын өкижидер, эртем бүрүзүнге өөреникчилериниң сонуургалдыг болурун чедип алыр дээш башкы бүрүзү чаа хевириин янзы-бүрү кичээлдерин чогаадыкчы ёзу-биле дилеп турарлар.

Ам бистиң школавыста арга-дуржулгазы байлак, ажылынга бердингеи башкыларны адап көрейн. Кызыл Маннай-ооловна Иргит. Ол—бо школаның доозукчузу. Башкы училищезин доокаш, Тываның аңгы-аңгы школаларынга ажылдап чораан. Бичин чаштарны өөредириңге кызымак, чүткүлдүг, үре-түннелдиг ажылы дээш Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы деп хүндүлүг атка төлептиг болган. Эге класстар башкызы. Оон өөреникчилериниң билии шыырак. Лай-Сан Дажыевич Артына. Оон башкы стажы — 37 чыл. Улуг башкы, улус өөредилгезиниң тергинин. Сан башкызы. Ажылынга кончуг негелделиг. Оолак Самдановна Сарыг-Хаа. Орус дыл башкызы. Кызыллың башкы институдун дооскаш 29 чыл ажылаан Улус өөредилгезиниң тергинин. Оон бир онзагай үүткүлү бар. Ол спортка дыка ынак. Бодунуң хар-назыны улгады бергиже чедир район-даа, республика-даа башкыларының хаак маргылдаазынга бола киржи бээр. Оон ол кызымак чоруу шаннаалдыг черлерге бо-ла чедире бээр. Аңаа бадыткал кылдыр чаңгыс чижектен киирейн. Оолак Самдановна аңгы-аңгы чылдарда башкыларының район маргылдаазынга киришкеш, хаакка тос удаа чемпионнаан, Шилимаа Чоодуевна Эреңчин. Тыва дыл башкызы. Оон ниити стажы 30 чыл. Бо школага келгеш 18 чыл болган. Бодунуң эртемин дыка шыырак билир. Арга-дуржулгазы база улуг. Анатолий Төмүр-оолович Ондар. Класстан дашкаар ажылдар чорудар талазы-биле школа директорунуң оралакчызы. Физика башкызы. Шыңгыы негелделиг, ажылынга кызымак. Мария Маадыровна Очур-оол. Ол 24 чыл стажтыг, эге класс башкызы. Оон класы чылдын-на өөредилге-кижизидилге талазы-биле чарышка эки көргүзүглерни чедип ап келген. Оон ангыда Сырга Ооржак. Анисья Ооржак ышкаш аныяк башкылар база-ла ажылынга кызымак чоруун көргүзүп турарлар. Оларның баштайгызы эге класс, а ийнгизи англи дыл башкызы. Алаар болза, төлептиг башкылар ам-даа бар.

Бистер төрээн школавыстың тургустунганындан бээр 60 чылын демдеглээр бис. Ол биске улуг байырлал-дыр.

Чечек ХОВАЛЫГ.
Школа директорунуң өөредилге-кижизидилге ажылынын талазы-биле оралакчызы.

ИНТЕРНАТ— ШЕНЕЛДЕ ШӨЛ

Күрүне хандырылгазынга Іадаана көдээ Советиниң ниитпири-биле 101 өөреникчини бадылаан. Ында саанчыларның, малчыннарның, хандырылгазы кошкак өг-бүлелериниң уруглары болгаш өскүүтер, чартык өскүстер хаада туттунган. Бо берге үеде интернатка чүүртаары дээрге—улуг деткимче. Чамдык черлерде интернаттың ажык-дузазын үнелеп билбейн, хаан турарын частырыг деп болзар мен. Бистин интернадывыска 1991 чылдың декабрь 26-да Улус өөредилге яамызының коллегиязының «Школа чаңында интернаттарын ажылының хевилерин, арганаларын болгаш утказыг чаартыр дугайында» шинтирин ёзугаар шиелдеп эгелээрин чөпшээрээн. Оон кол сорулгалары болза, бирээде, бажыныңга, өг-бүлезинге ышкаш микроклиматты интернатка тургузары. Ону сагып, уругларны шаандагы үеде ышкаш, хар-назы аайы-биле эвес, а төрел-бөлүк аайы-биле өрээлдерде үзүп чыттырган. Ол чорук уругларын азыранчын, бот-боттарынга дузалажырынга аажок таарымчалыг болган. Ийнде, өөреникчилеркин хостуг үезин шын ажыглаары, оларны келир үеде амыдыралга белеткээри. Үште, чоонун чаагай езу-чаңчылдарынга кижизидери.

Бо сорулгаларны боттандырар дээш интернаттын иштинде 3 бөлүгүнү ажыткан. Бирээде, аргыр, даараап «Уран холлар» деп бөлүгүнү Любовь Сат удуртун турар. Дараазында азып-чем кылыныга өөредир «Аныяк поварлар-кулинар» деп бөлүгүм бар. Удуртукчузу—Салбакай Саая. Үшкү бөлүгүм — «Кадыкшыл». Борта спорттун янзы-бүрү национал хевилерин өөредир. Удуртукчузу хостуг хүрешке спорт мастери Шолбан Ондар. Аныяк башкыларның ажылына ак сеткилдиин, тывынгырын, чогаадыкчы кызымаккайын демдеглээри чугула. Интернаттың өөреникчилерин 3 бөлүкке хуваган. I бөлүк аргын, даараап турда, өске бөлүк азып-чем кылырының чажыттарын билип ап турар. Бүдүн өөредилге чылының дургузында безин хөйну өөренип ап четтигип-кеннер. Чижээлээрге, уктар, бөрттер, моюн-ораарлар, янзы-бүрү джемпер, полуверлерни аргып, платье, хөйлен, юбка чижектер хептерни быжып, даараптар апарганнар. Тыва индик-хептин, каасталгаларывыстың элементизи болуп бооскун, чаваганы кылып, дуктү-даа дыдып, эргиишке эрип өөренип алганына адаиези өөрүп турар. Аргыырынга 3-7 класстың оолдары аажок сонуургалдыглар. II класстың өөреникчизи Хеймер-оол Кууларның аргаан сумкаларын, мочалкаларын аукционга чон хуваажып садып ап турган. Интернаттың бо бөлүгүмүнде өөреникчилерге суурнун чүртүткчы чону өртекбиле чүүнү эрттирип. өскедаа үүлдерни чагып, кылдырып ап турган. Хептерни чүгле чаа өөстен, материалдан даараап кылыры алган эвес, а септеп кедери база хөлчок чугула деп чүвени олар угаап билгеннер Ынчангаш эрги, бичилээн тоннаындан, хептериниден өске хеттерни эде даараап өөренип алганнар. Печенье, торт, пряниктерни азып-чем кылыр бөлүмге амданныг, чаагай кылдыр быжырып өөренип алганына өөреникчилер амырап турарлар.

Күш-дамырын сайзырадып, волейбол, баскетбол ойнап, футбол теп, хаактап, хоккейлеп. хүрежип кады ойнаар башкызын — Шолбан Алдын-ооловичини — өөреникчилер мактаарлар. Хостуг хүрешке оон өөредип каанны Кара-Сал Кайгал-оол, Ооржак Хензиг-оол, Артыш, Хеймер-оол сугларын район чергелег маргылдаалаарга безин каш удаа киришкеш, шаннаалдыг черлерге чедип турдулар. Бо бүгү чылгыс чыдын түүнелги, мунуусте ам-даа сорулгалар, чедип кыллынмаан ажыллар хөй.

Шенелде шөлүнүң ажыл планы-биле холбап турган эрттирген хөй санныг янзы-бүрү темаларлыг кежээлерни, лекция, беседаларны адап болур. Чижээлээрге, «Төрээн Тывам — чоргааралым». Бо темага кежээни башкы Ф. Б. Ховалыг удуртун чоруткан. «Хүүлгаазын шөлдү» Света Ооржак, «Кяткы бажы катган эвестн» Комаадыр Ооржак эрттирген.

Шенелде шөлүнүң аныяк башкыларының ийи бөлүгүмүнүң ийи катап эрттиргени чогаадыкчы отчёттарының кежээлерин эки дээ демдеглээн. Шенелде шөлүн ажыдарга-ла оон ажык-дузазы илезиби-биле тодаран, кеступ келген. Интернат амыы берге үеде ёзулуг ажыктыг болуп, өг-бүлелерге улуг деткимчени көргүзүп турар. Оон чүүртүүчүлерге чорудуп турар шенелдеги моон-даа сонгаар улам-чылаары чугула-дыр деп санап турар бис.

Фаина ХОВАЛЫГ.
Интернат эргелекчизи.

Төөгүнүң арыннарындан

КЫМНАРЫЛ ОЛ?

1941 чылын июнь 22-де ССРЭ-ни эжелеп алыр дээш оор ёзу-биле гитлержи Германия халдаан болгай. Ынчан Тыва Арат Республика тускай догунаан чүрг турган. Ындыг болза-даа дайынны баштайгы хүннериндеп эгелээш Тываның тос кожуунарынга, арат чоннарның ортузунга «Бүгү-ле чүвени —Кызыл Шериггеге!», «Бүгү-ле чүвени — фронтуга!» деп кыйгырыглар чер болганга тараан турган.

Дайынны кадыг-дошкун чылдарында тыва чон ССРЭ-ге дузаламчы кылдыр 10 миллион ажыг акша түүнүт белектерни, 50 мун ажыг эки эттарны, 60 мун ажыг эжеш хаактарны, «Як» деп 10 хыдыкчы самолеттарны кылырынга хей түүнүт акшаны чоруткулаан. А Киев облазының фашистерден хосталган колхозчуларынга дузаламчы кылдыр 27 мун ажыг бода болгаш шээр малдарны, а өске-даа суурларның ажылчы чоннарынга дузаламчы белекти, 700 мун ажыг малды чорутканнар. А 1943 чылдың майның 20-де бүүе лейтенант Түлүш Нурсатка командылаткан ол бир эки турачы танкист, а олда чылдың күзүүнде, тодаргайларга, сентябрьның биирде капитан Түлүш Кечил-оолга командылаткан 208 эки турачы фронтуже аттанганың улуг-бичии чон кончуг эки билир болгай.

Чоокта чаа Тыва Республиканың төп күрүне архивинден база бир солун материалды номчудум. Ам оон сёдомаан ынчаарда канчаар бижээни-биле номчукчуларга баваалгаттым:

«Тываның Араттың Революстуг Намының Төп Комитединиң, Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунуң, Тыва Арат Республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң каттышкан Доктаалы, 1942 чылдың мартының 11, Кызыл хоорай. Тыва Арат Республикадан дайыллажып турар Кызыл Шериглерге белек чедирер төлээлериниң составын балыыаары:

1. Тока С. К. — ТАРН Төп Комитединиң чингине секретары (төлээлериниң удуртукчузу).

2. Артас М. — ТАР-ның Иштики херектер намызының сайыдының оралакчызы.

3. Сарыглар Канзан-Хаай—ТАРН Барыын-Хемчик кожкомунуң секретары.

4. Ооржак Лопсан — Тываның Араттың революстуг аъттыг шериниң эскадрон командири.

5. Чооду Шилимаа — ТАРН Тес-Хем кожкомунуң херээженнер киллизиниң эргелекчизи.

6. Оюн Суккай — Тываның Араттың революстуг аъттыг шериниң адыгжызы, аңаа дайынчызы

7. Ондар Сагаан-оол — чогаалчы.

8. Монгуш Аракчаа — Чөөн-Хемчик кожуунуң президиум даргазы.

9. Сергеева Елена Павловна—Таңды кожуунуң «Революцияның чалбыыжы» колхозтун тракторизи.

10. Тумат — Улуг-Хем кожуунуң сумунуң ТАРЭ-ниң комителиниң секретары.

Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунуң Даргазы Анчымаа. Президиум кежигүннери: Тока, Чымба, Базыр-Сат ».

Кызыл Шериггге белек чедирген Тываның төлээлери Барыын фронтуунуң командылаткылары болгаш хөй-хөй шериг кезектериниң дайынчылары-биле ужуражыл, оларга боттарының эккелген белектерин сунганнар. Төлээлер немец-фашистерниң түр үелерде эжелеп турганы Истра, Волоколамск, Можайск болгаш өске-даа хоорайларга барып, гитлержи фашистерниң ханныг үүлгедиин боттарының караа-биле көргениер.

Тыва Арат Республиканың ынчан Кызыл Шериггге белек чедирип чораан төлээлерден бо хүннерде бистин аравыста ажылдап, чурттап чоруур кижи бар.

Бо каш одуругларның автору оон-биле ужуражып, чугаалашкан. Ону Монгуш Баян-ооловича Артас дээр. Оон сактып чугаалаары болза:

— Сарыглар Канзан-Хаай, Чооду Шилимаа, Монгуш Аракчаа, Елена Сергеева, Оюн Суккай, Тумат деп кижилер фронтуга белек чедирип чорбаан. А Тыва Арат Республиканың ССРЭ-ге олурган Онза болгаш бүрүн эргелиг элчини Оюн Мандараа, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл кожуунаының мурнакчы малчынары Саны-Мөге, Ооржак Ыяажык, Кызылдың Раскова аттыг даараныла комбинадының мурнакчы даараныкчызы Бурмаа, Каа-Хем кожуунаның мурнакчы саанчы Тарасанова чораан чүве болгай — деп төөгүге элилгени кылыр чорду.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

Ном болгаш номчукчу

ЧЫЫНДЫЗЫ ҮНГЕН

Рыноктуң шилчилгелиг нарын-берге үезин-биле капсырлаштыр Тываның ном үндүрер чери чечен чогаалдарның чаа, солун номнарын удаадараа чырыкче үндүрүп турары өөрүнчүг. Ыланғыя улустың чогаалчылары С. С. Сүрүн-оолдуң чогаалдарының чыындызының бирги, ийиги томнарын, К.-Э. К. Кудажының бирги томун, М. Б. Кенин-Лопсанның бирги, ийиги томнарын парлаткылаан. Сентябрь 23-те чогаалдарының бирги, ийиги томнарын чаңгыс улуг ном кылдыр үндүргени-биле холбаштыр Тываның улустун чогаалчызы Монгуш Бора-Хөөвич Кенин-Лопсанга байыр чедирбишаан, хоочун авторлан эш хуузунуң интервьюзун алыр аргалыг болдум. Улуг чогаадчы мынчаар доп-чу тайылбыр берди:

— Черле ынчаш чогаалдар чыындыларын каттыштыр чаңгыс улуг ном кылдыр үндүрери дыка ажыктыг деп бодаар мен. Өөреникчилерге, студентилерге, башкыларга-даа. Мзон чогаалдарымның чап-чаа үнген I, II томнарыч дуржулгалыг редактор А. Д. Сат хоюглап, чыыкче үндүрлү аңаа өөрбес эргам чок.

Бистин мөген угаанныг ада-өгбелериис «Шаг-шаа-биле турбас, шаг-төре аңдарлыр, шагар-оът онар» дээн болгай. Ынчангаш 5000 кезек тиражтыг чырыкче үнген номда кирген бүгү чогаалдар үеенин аайы-биле бижиттингеи илдеи болгай. Ону сен ном-дептер суртаалчызы, критик кижи эки билир сен, эжим. Маңаа чаңгыс чижектн көрээли. Чижээлээрге. «Адай-Монгуш Садыяажык» деп тоожуну маадырлыг демиселчилериис алдан-маадырларның алдаржаан төөгүзүнге турااскааттым, а «Тенин самы» деп романның уткашынарын болун билир-ле болгай сен, чеден чылдарда ону бодун база редакторлажыр. адып-чаваа-даа турдун, ук чогаал бо чаа үнген номнуң кол өзээ дээрзин эскерери берге эвес. Ында кол-ла ідея чалыы салгалга чагыг, чүге дээрге Монгуш Черзи ышкаш чс-шеверлериин эт-алдары менгеде артар, бир салгалдан өскезинче шилчиир. Ында ол ышкаш Баштак-оол деп буянныг башкы кижи бар, ол чүгле чалыы салгалды көктүг дөнче үндүрүпкен эвес, а Алачуутун камгалажып, өлүр тынын артынга каапкаш, эрес-дидим тулушкан кижи-дио, ындыгларны кым дөзексевес боор — кижи өзер, кидис шейлүр болгай...

Оон ынай мергежилдиг аныяк чурукчу Май-оол Чооду ук номну аян-керуштүг кылдыр каастап чораан. Улуг хемчээлдит номда «Калдарак», «Хайыралыг Калчан-Шилги» деп тоожулар база кирген, а «Чечен чугаалар болгаш тоолдар» деп чыгыр эгелиг ад-биле «Хөөкүй амытаннар», «Хайыралыг маллар», «Коргу-чугт хомудалдар», «Торлуктун чугаалары», «Кээрегчиг кижилер», «Кырган-авам чугаалары», «Үнелиг эттер», «Кыска тоолдар» болгаш оон-даа өске чечен чугаалар аныяк-өскенге ханы уткадыг. Чүге дээрге кижи бойдустун төлү болганда, ан-менни, мал-маганны, черле бүгү-ле дириг амытаннарны кээргеп, ажаптежээринге сагыш чованыр болгаш чаатган.

Чогаалдар чыындызында бир онзагай чечен 326 арында «Чечен сёстүн кужу» деп аттыг философчу уг-шиглиг чаагай чаңчылдарны алгаптаарааан чаадыглар, сургаалдар эвлээн. Чижээлээрге, ноонуң мынды үнелиг чагыгларын автор шилип алган: «Кижинин чудуу кончуг; куштун чазы кончуг», «Чечек чүлбас, уруг куду чайлай бээр», «Шет кеслес, чаш уругга багай» «Айже көрүп алгырбас», «Дээр — адам, чер — нем», «Дунчулаан балыкка дегбес», «Чон караа — шолбан, чон оруу — чоон», «Өг орну баспас», «Чайын кежер кижи байыыр, кыжын кежер кижи ядаараар» болгаш оон-даа өске.

Сандан САНДЮ.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Октябрь 1 (16) 7 кызыл менгилиг, салгын соодалдыг. Венера сылдыстыг, көксүмээр тоолай хүүү. Долаан бурганга чүдүүр. буян-кежик дилээр, бажың-балгатка хамаарышкан ажыл-иш кылыр, октаргайже чажыг чажар, сүзүглеп тейлээр хүн. Кудадой кылырынга чевег-хөөрге хамаарышкан ажыл-иш кылырынга таарыжыр хүн.

Аас-дылдыг, чаргы-чазлы кылырынга, кызыл ен үндүреринге, мал өлүреринге таарышпас хүн. 39, 48, 57, 66, 75 чылдарда төрүттүнгеи кижилер мал-маган бо хүн өлүрбес болгаш кызыл ен үндүрбес болза эки.

Октябрь 2 (17). 6 ак менгилиг, от соодалдыг. Сатурн сылдыстыг, кызыл Улу хүнү. Арыг агаарга агаарлаар өрү чажыг чажар, от дагыдар, арыгланыр, хай-бачыттарындан адырлыр, өг-бүле ажылы кылыр хүн. Ниитизи-биле кандыг-даа ажылга таарымчалыг хүн.

Хирлаг,чамныг ажыл кылып эгелевес, аас-дыл үндүрбес, багай сагыш-бодал бодунга тутпас хүн. Сөөлүү саны 6-7 биле төнген чылдарда төрүттүнген кижилерге кичээнгей херек хүн. Откөсче бок октавас

Чарлалдар бюрозу

АВТОБУС САДЫП ТУР БИС

«Кубань» дээр марканың 1991 чылда кылып үндүрген автобузун дарый садып тур бис. Автобустун ниити байдалы кончуг эки. Оон өртээн дугуржулга езугаар доктаадыр.

АЙТЫРАР АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Маяковский кудумчузу, бажың № 70.

● ● ●

Ийи каът болгаш 7 өрээлдиг тускай коттедж бажыны ийи бажыңга азы кандыгдаа хевириң 2 квартиразынга азы дөрт өрээлдиг чаагайжыды кылдынган квартирага

◆ ◆ ◆

Бир организация Кызыл хоорайның даа ортузунда бажыңның 5-ки каъдында 4 өрээлдиг квартираны 7 миллион рубль өртекке садып турарын дыннаттывыс.

Долгаар телефон № 3-65-54.

● ● ●

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ИШТИКИ ХЕРЕКТЕР МИНИСТЕРСТВОЗУНУН

12/1 (СИЗО-иштелге изоляторунун) албан чериниң администрациязы аттестаттатынган албан-дужаалга 10 класстан куду эвес билиглиг, күш-дамыр талазы-биле кадыкшырак, 35 хар чедир назылыг кижилерни ажылдаары-биле чалап турар. Хүлээп алдынган кижилерниң ажыл төлевири албан эрттирер баштайгы чылында ай санында 90 мун рубльден эвээш эвес болур.

Ажылга хүлээп алдынганнар дараазында чиигелделерлиг:

— чиигелдиг саналга-биле 20 чыл иштинде албан эрттиргеннер пенсияже үнер эргелиг;

— ажыл стажынын 1 чылын 2 чылга саналар;

— хоорай транспортунга халас чоруур болгаш чылда 1 катап дыштанар черге чедир болгаш дедир кээрде халас чоруур;

— 2 чыл иштинде өг-бүленин кежигүннериниң бирээзин 1 катап халас чоруур эргелиг;

— санатор-курорт эмнелгезинче халас путёвкаларны бээр;

— чурттарга шөлү, коммунал ачы-дузазы болгаш телефон ажыглаары дээш төлевирге 50 хуу чиигелделиг.

СИЗО албан чериниң тускай магазин, столовая, албан транспорту бар болгаш чугула херек кижилерге общежитиеден чурттарга шөлүн бээр

Ажылга киреринин кандыдады дараазында документилерни: паспортту, шериг биледин болгаш күш-ажыл дептерин алгаш кээр.

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай, Чехов кудумчузу, 2 «а», телефон № 92-4-37.

● ● ●

Күрүнениң «Саян» ансамбли фирма демдээн (эмблемазын) чогаадырының талазы-биле конкурсту чарлап тур. Эмблеманың хевир-дүрзүзүнүн төлевилелин бо чылдын октябрь 15-ке чедир дараазында адресте хүлээп ап турар: **КЫЗЫЛ ХООРАЙ, Шетикин-Кравченко кудумчузу, 58, Тываның күрүне филармониязы.**

Долгаар телефоннар № № 3-68-71, 3-60-92.

◆ ◆ ◆

РОССИЯНЫҢ КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ БАНКЫЗЫНЫҢ

Тывада девискээр аайы-биле филиалы болгаш оон салбыры 1993 чылдың октябрь 1-ден эгелээш, чурттакчы чоннан 3 ай болгаш оон-даа хөй үеде айыткан хуусаалыг акша салыышкының хүлээп ап турар.

Салыкчыларга магадылалдыг орулга хуулар:

— 3 ай хуусаалыг шыгжадыры — 30 хуу;

— 6 ай хуусаалыг шыгжадыры — 60 хуу;

— 9 ай хуусаалыг шыгжадыры — 90 хуу;

— 1 чыл болгаш оон-даа узун хуусаага шыгжадыры — 130 хуу.

Силерни маңаа тур бис!

Биске келир адрезив: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, № 23.

Районнарда — Россияның көдээ ажыл-агый банкызының салбырлары.

Айтырар телефоннар № № 2-26-24 болгаш 2-54-23.

● ● ●

Биче бизнес болгаш сайгарлыкчылар-биле кады бүгү хевириин өнчүлүг бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларын саналга ажыллакчыларына дыннадырывыс болза:

Тыва Республиканың талазы-биле Күрүнеин үндүрүг инспекциязы 1993 чылдың октябрь 14-15 хүннериниде 9 шактан эгелээш. Политчырыдышкын бажыңына үндүрүглер талазы-биле семинарны эрттирер. **Аңаа дараазында айтырыгларны сайгарып көөр:**

1. Бүдүрүлгелерге, организацияларга банкыларга, ассоциацияларга болгаш өскелерге-даа үндүрүг онаары.

2. Садыг-саарылгага болгаш хамаатыларга үндүрүг онаары.

3. Бюджеттен дашкаар фондулар, тус чер үндүрүглери, немелде өртекке үндүрүг.

Ол ышкаш үндүрүглер дугайында күштүг кылдыр ажыглаттынып турар хоойлуждулгага кылдынган бүгү өскерилелер болгаш немелелер талазы-биле калбак тайылбырны кылыр. Силерни сонуургалып-ла турар айтырыгларга база адаптаар болгаш.

Тыва Республика талазы-биле Күрүнеин үндүрүг инспекциязы.

Кижи тыварынга дузалаарын диледивис

Сентябрьниң 6-да «Нива» маркалыг, 14-16 ТВА күрүне дугаарлыг, ак өңнүг автомашиналыг чоруткаш, барган чери билдинмес кылдыр читкен **ПАВЕЛ ЛЕОНИДОВИЧ КУКАРИННИ** көргеп-билген болгаш оон дугайын дыннаан-даа кижилерни ону тыварынга дузалаары-биле дараазында телефоннарже доп-дораар болгап дыннадырын дилеп тур бис: 92-4-42, 39-5-80 болгаш 97-5-68.

Читкен кижиниң дугайын дыннаткан кижиниң ат-бажын таратпазын болгаш 1.000.000 рубль түүнүт шаннаалды бээрин магадылап тур бис.

КИНО

ОКТЯБРЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Брюс Ли. сени утпаан бис» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 шактарда: **ВИДЕОЗАЛ:** «Келир үениң шыгыы миннишкиннери» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кара тажы ажыгба» 15.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Чамдыкта олар эп кээр» 14.00 шакта.

«ОТЧУГАШ»: «Трясогузканың шерии база катап туруушкунда» 9.00 шакта «Маңнап чоруур кижи» 12.40, 12.20, 15.00, 17.10, 19.20 шактарда.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 383505»

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДӘЭДИ СОВЕТИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУНУНУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (хол редакторнуң оралакчылары), В. М. Сат, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр өр — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91, — 3-34-27; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орал[illegible]ары- 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; 3-34-98; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал —3-39,1[illegible] 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал —3-39,1[illegible] 3-34-57; медицинаалар болгаш спорт —3-36-82; 3-34-57; очулаг- 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39,03; корректорлар — 3-41-[illegible] үндүрүкчүлер—2-27-41; солун, келбейн баргаалар — 3-57,9[illegible] 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медицинаар министерствозунуң чанында парлалганын, медициналарны өскүүр чорудуп камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чаагыг бүрүткеттингеи.

Бүрүткеттингеи дугаары — Т-00097.

Солунда парлаттынган материалларының авторларының бодаалары редакцияның туружу-биле ауушпейн барып болур. Айыттынган фактылары саналары болгаш өске-даа ынналыгларын дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл Шетикин Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 6 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.850 Индекс 54240. Чагыг № 185.